

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA TÜRKİSTAN'DA YERLİ EĞİTİM KURUMLARININ DURUMU

B. Tümen SOMUNCUOĞLU*

“Âlimin bozulması, âlemin bozulmasıdır.”

ÖZET

19. yüzyılın ikinci yarısının başından itibaren Türkistan'ın yerleşik Türklerle meskûn bölgesinin Rus işgaline uğraması ile bütün Türkistan bölgesi Rus hakimiyeti altına geçmiştir. Çarlık Rusyası işgalin ardından bu bölgede Rus idari sisteminin tesisi için çalışmaya başlamıştır. Fakat güçlü toplumsal örgütlenmelere ve kurumlara sahip olan bu bölgede isyanlarla karşılaşmamak ve askeri alanda Rus idaresini tehlikeye atmak için bu süreçte tedrici bir yol izlenmiştir. Bu sebeple, Rus idaresi Müslümanların tepkisini çekmemek için yerli ahalinin eğitim kurumlarını ortadan kaldırmamış ve bunların yaşamasına izin vermiştir. Makalede toplumun en önemli dinamiklerinden olan eğitim kurumlarının 19. yüzyıl Türkistan'ındaki durumları ve işlevleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Eğitim Tarihi, Türkistan Tarihi, Türkistan Genel Askeri Valiliği, Mektep, Medrese.*

GİRİŞ

Bu makalede 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus işgaline uğrayan Türkistan'ın yerleşik Türklerle meskûn bölgesindeki mektep ve medreselerin durumu incelenmeye çalışılmıştır. Doğrudan Rus işgaline uğramayan Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki eğitim durumu konu edilmemiştir. Rus işgaline uğrayan ve TGAV (Türkistan Genel Askeri Valiliği) adı altında bir idari birimle Rus İmparatorluğu'na bağlanan Sırderya, Yedisu (Semireçye), Semerkand, Fergana, Hazarötesi (Zakaspi) bölgelerindeki eğitim durumu incelenmiştir. Türkistan'da asırlardır eğitim veren kurumlar - bölgelere göre seviye farkı göstermekle birlikte - hemen hemen aynı programı takip ettiklerinden, çalışmanın belli bölgeler üzerinde odaklanması

* Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi.

Türkistan'ın bütünündeki eğitimin vaziyetini anlamada bir problem olarak gözükmemektedir.

19. yüzyılın sonu Türkistan'da büyük değişikliklerin meydana geldiği bir dönemdir. Asırlardır sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan durağan bir sürecin içinde olan Türkistan Türkleri, Rus işgali ile birlikte kendilerini büyük bir değişimin içinde bulmuşlardır. Bu değişim süreci hayatın hemen her alanında kendisini göstermiştir. Ancak, yerli ahalinin sahip olduğu dini kurumlar bünyesindeki eğitim kurumları olan mektep ve medreselerde bu değişim çok az düzeyde hissedilmiştir. Bunun sebebi, bölgede kendi idari ve sosyal sistemini tesis etmek isteyen Çarlık Rusyası'nın yerli ahalinin tepkisini çekmeden bu süreci zamana yaymak istemesi ve bu sebeple yerli ahalinin dini kurumlarına karşı ilk vali Kaufman tarafından tesis edilen "Müslüman Kurumlarına Karşı Görmezlikten Gelme" siyasetinin uzun süre devam ettirilmiş olmasıdır. Bu sebeple Rus işgali ile birlikte Türkistan'daki yerli eğitim kurumları mevcut olan yerli idarenin denetiminden ve mali kaynaklarının bir kısmından mahrum kalmış olsalar da; başlangıçta bu eğitim kurumlarının programları ve işleyişleri ile ilgili çok büyük değişiklikler olduğunu söylemek zordur. Bu sebeple işgal ve onun izleyen zaman sürecindeki eğitim kurumlarının durumunun, işgal arifesindeki durumu yansıttığını söylemek yanlış olmaz.

Eski Usul Mektepler

Diğer Müslüman ülkelerinde olduğu gibi, Türkistan'da da mektepler okuma yazma öğretilen eğitim kurumları idi. Bu okullar başlangıç okulları olarak günümüzün ilkokullarına tekabül ediyorlardı. Türkistan'daki ilk mektepler bu bölgenin Emeviler döneminde Araplar tarafından alınmasından sonra (M.S. 713) kurulmuştu.¹

Türkistan'ın bütün şehirlerinde, *kışlaklarında* (köylerinde) ve konargöçer Türklerin *aullarında*² yaygın bir mektep ağı bulunuyordu. Mekteplerin eğitim seviyesi tartışmalı olmakla birlikte yaygınlık ve sayı açısından gelişmişlerdi. Bu durumda, mekteplerin okuma yazma öğretilen yerden ziyade; İslam dininin esaslarının öğretildiği, çocuga ilk İslami talim-terbiyenin verildiği ve en önemlisi de Kur'an okumanın öğretildiği yerler olmasının rolü büyüktür. Türkistan bölgesinde, özellikle de yerleşik nüfusun yaşadığı bölgelerde, İslam dini, hurafelerle iç içe geçmiş olsa da, toplum içinde önemli bir yere sahipti. Çocuklarını mektep sonrası medreseye göndermeyi düşünmeyen aileler bile, Kur'an okumayı öğrenmeleri ve ilk İslami eğitimi almaları için onları mektebe yolluyorlardı. Aslında birçok çocuk mektep bittikten sonra babalarının işlerini devam ettirdiği için, yarım yamalak öğrendikleri okuma yazmayı

1 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr ahiri - XX. Asr başlari)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taşkent, 1997, s. 31.

2 "Aul" konargöçer Kazak Türkleri arasında köy manasında kullanılmaktadır. Özbekler ise köye "kışlak" demektedirler. Özbek ve Kazak köyleri arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Özbek köyleri topraktan yapılmış sabit yapılardan oluşurken, Özbek köyelerine göre daha tenha olan Kazak köyleri "kiyiz üy" denilen keçe çadırlardan oluşuyordu.

mektepten çıktıktan kısa bir süre sonra unutuluyordu. Çocukların ancak % 4-5'lik bir kısmı medreseye devam edebiliyordu. Fakat aileler çocuklarını mektebe göndermeye devam ediyordu, çünkü mektebe gitmek birçok bölgede zorunluydu; böyle olmasa bile çocuğu mektebe göndermemek ayıp sayılıyordu.³ Hanlıklar zamanında, yani Rus işgali gerçekleşmeden önce, kadı-reis isimli görevliler ailelerin çocuklarını mektebe gönderip göndermediklerini denetliyordu.⁴ Bu görevlilerin varlığından mektebin zorunlu olduğu anlaşılmaktadır.

Konargöçer Türklerde, yani Kazak ve Kırgızlarda ise durum Özbek ve Taciklere göre biraz farklı idi. Hayat tarzından dolayı daimi mektebin olması güçtü. Her *aulda* mektep yoktu, bazı boyların kendileri ile beraber göçen mollaları vardı. Bazı Kazak beyleri ise kendi çadırının avlusunda özel hoca tutarak ders verdiriyordu. Ama bozkır halklarında mektep ağı yerleşiklerde olduğu kadar yaygın değildi. Kazak bozkırlarında mektep ağı, özellikle 2. Yekaterina'nın yeni İslam politikası sebebiyle, 1780'li yıllardan itibaren Tatarların bu bölgelere yönlendirilmesi ile birlikte canlanmış ve güçlenmişti.⁵ Kazak mekteplerinin bir kısmında İdil-Ural Tatar mollaları hocalık yapıyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında, İdil-Ural Tatarları ile İslamın bu bölgeye yayılmasının bölgedeki Kazak boylarını daha pasif hale getireceği⁶ ve tam olarak Müslüman görülmeyen bu boyların içinde tek Tanrılı bir din olan Müslümanlığın yayılmasının Hıristiyanlığa geçişte kolaylık sağlayacağı⁷ zannedilerek desteklenmişti. Rus idaresi ile halk arasında tercümanlık vb. görevlerle aracı olan İdil-Ural Tatarları, bu bölgede tüccar ve memurlardan oluşan bir Tatar aydın sınıfını oluşturmuş ve özellikle Türkistan'ın konargöçer halkları üzerinde büyük etkiye sahip olmuşlardı.

Kız çocukları da mektebe gidiyorlardı. Onların mektepleri erkek çocukları kadar yaygın değildi. Kız çocuk mektebinin hocasına *atın-ayı* veya *atın-bibi* deniliyordu. Bu şahıs genellikle cami imamının hanımı oluyordu ve mektepler bunların evlerinde faaliyet gösteriyordu. Atın-bibilerin kızları onların mesleğini devam ettire-

3 ÖCMDA (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi) Fond. 1009, Opis. 1, Delo. 90, List 48.

4 Kiriak Bendrikov, *Çerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestane(1865-1917)*, (Moskova: Izd-vo Akademii Pedagog Nauk RSFSR, 1960), s. 68; Gülnara Salcanova, *Turkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 33. "Burada, her kentte, dini emirlerin halk tarafından korunmasını ve yerine getirilmesini gözetlemekle yükümlü reis unvanlı bir görevli bulunuyordu. Reis, çarşı ve pazarlarda elinde bir teberle dolaşarak rastladığına, aksakallı bir ihtiyar bile olsa, inanç ve ibadetle ilgili kimi konuları sorgularcasına sorular soruyor, halka tebelleş oluyordu. Cevap veremeyenleri, özellikle bu konularda tam olarak bilgisiz olduğunu gösterenleri, öğrenmeleri için okula gönderiyordu. Bu okula devam süresi, gereğine göre, bir haftadan on beş güne kadar değişiyordu. Ama işi bundan ileriye götürmüyordu. "Okula gönderilen adamlar gerçekten bir şeyler öğreniyorlar mı, yoksa sınıfta uyuyorlar mı?" a.g.e., s. 165.

5 G. Aytbayeva, "Mektebi i Medrese v Politike Rossiyskogo Gosudartsva v Kazakhstane v 20 veke ", *Evrasiyskoe Soobşestvo*, Sayı: 45, 2004.

6 A.g.e., s. 147.

7 Smirnov, "Po Voprosu O Şkolnom Obrazovaniı İnarodtsev Musulman", *Jurnal Ministerstvo Narodnogo Obrazovaniya*, Sayı: 7, 1882, s. 2.

biliyordu. Eğer atın-bibi'nin kızı yoksa veya atın-bibi başka bir sebeple kızını bu işe uygun görmüyorsa, öğrencilerinden birisini yerine yetiştirirdi.⁸ Bazen mektep yaşında kızları olan zengin aileler evlerinde bir yeri mektebe tahsis ediyorlardı.⁹ Bazen küçük erkek çocuklarının da bu kız mekteplerine gittikleri görülebiliyordu.¹⁰ Çocuğunu küçük yaşta erkek mektebine vermek istemeyen aileler, çocuk fazla ezilmesin diye, başlangıçta bir iki yıllığına çocuklarını kız mekteplerine veriyorlardı. Kız mekteplerinin intizamı erkek mekteplerine göre daha iyiydi. Erkek mekteplerinde bir sınıfta teneffüs olmadan sabahtan öğleye kadar okuyan çocuklar molla dışarı çıktığında birbirleriyle kavgaya tutuşabiliyorlardı. Kısaca, molla sınıfta olmadığı zaman *halfe veya halife* denilen kıdemli öğrenci nizamı sağlamakta zorluk çekiyordu. Ayrıca kız mektebinde, erkek mektebinde olduğunun aksine, dayak ve falaka cezası yoktu. Bu mekteplerde de çocuğun başarı durumuna göre eğitim 8 yıla kadar sürebiliyordu.¹¹

Mektepler umumiyetle medreseler gibi müstakil binalara sahip değildiler. Buna Nalivkin'in verdiği bilgileri örnek olarak gösterebiliriz. Taşkent'te bulunan 142 mektepten 109 tanesi cami içinde, 27 tanesi öğretmenin evinde, beş tanesi mezarlıkta bir tanesi de müstakil binada ders yapıyordu.¹² Türkistan'ın iklimi uygun olduğundan ilkbahardan sonbahara kadar dersler açık havada yapılabiliyordu.¹³

Hemen hemen bütün Rus kaynaklarında, mektep binalarının sağlık ve temizlik koşullarının çok kötü olduğu anlatılmaktadır. Mektep binaları genelde küçük ve dar olan pencereler yüzünden ıstık yönünden yetersiz ve havasız idi.¹⁴

Molla, mektep öğretmene verilen isimdi. Öğrenciler mollaya *taksir* diye de hitap edebilirlerdi. Bu kelime eğitilmiş insan manasına geliyordu.¹⁵ Toplumda saygı ifadesi olarak da kullanılıyordu. Cemaat toplanır ve kimin mollalık yapacağına karar verirdi. Türkistan mekteplerinde genellikle öğretmen, cami imamı olurdu. Mollalık ilk olarak cami imamına teklif edilirdi. Eğer imam teklifi kabul etmezse; müezzin, o da olmazsa yabancı birisi de mollalık yapabiliirdi.¹⁶ Molla olmak için pedagojik eğitim alma zorunluluğu yoktu. Çocukları okutacak kadar bilgiye sahip olan¹⁷, el

8 Annette M. B. Meakin., *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, (New York: George Allen, 1915), s. 87.

9 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İtimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 32.

10 Annette M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 87.

11 A.g.e., s. 91.

12 Yoldaş Abdullaev, *Eski Mektebde Hat-Savad Orgatiş*, (Taşkent: 1960), s. 28.

13 Annette M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 86

14 A. İ. Dobrosmslov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, (Taşkent: 1912), s. 217-218.

15 William K. Medlin, William M. Cave, Finley Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, (Leiden: Brill, 1971), s. 37.

16 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", *Türkistanskiye Vedemosti*, Sayı: 2, 8 Ağustos 1889, s. 124.

17 A. İ. Dobrosmslov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 218.

yazısını okuyabilen, bir mektup yazabilen ve dua bilen her kişi molla olabilirdi. Bazen molla kelimesi nezaket göstergesi ve karşıdaki kişiye duyulan saygının belirtisi olarak da kullanılabilirdi.¹⁸

Mektepler devlet kurumları değildiler. Dolayısıyla mektepler hayırseverlerin bağışları ile yaşıyorlardı. Bazen de ahali bir araya gelerek mektebin masraflarına ortak oluyordu. Vakıflar genelde medreselere yönelik olmalarına rağmen, bazı mekteplerin de vakıflardan yararlandıkları bilinmektedir. Ayrıca mektebin vakfı olmasa bile, genelde mektep hocası olan kişi aynı zamanda cami imamı olduğu ve camilerin çoğunlukla vakıfları olduğu için, molla cami vakfından istifade ediyordu.¹⁹ Ayrıca çocuğunu mektebe gönderen aileler, çocuk okula başlarken mektep hocasına bir miktar para veriyorlardı. Bu miktar, bölgeler arasında az çok değişiklik gösterse de, genelde birbirine yakın miktarlar oluyordu. Mesela Taşkent'te çocuk okula başlarken her aile mollaya 50 kopeyk ile 2 ruble arasında bir meblağ veriyordu. Fakir mahallede öğretmenlik yapan bir molla yılda 50 ruble kadar, zengin mahallede öğretmenlik yapan ise 100 ruble veya bundan biraz daha fazla para kazanıyordu.²⁰ Her Perşembe günü çocuklar ailelerinin durumuna göre mollaya gıda maddeleri (un, pirinç, et, hayvan yağı vb.) götürüyorlardı. Ayrıca çocuk bir başarı gösterdiğinde, bir kitabı bitirdiğinde veya yıl sonunda, Kurban, Ramazan²¹ ve Nevruz bayramlarında aileler mektep hocasına yardımda (sarık, kumaş parçası, pahalı olmayan hilat vb.) bulunuyorlardı.²²

Türkistan'da mektep sayısının ne kadar olduğunu belirlemek sadece bugün için değil, o dönemde bile son derece zordu. Bu konuda sağlıklı bir istatistik bulmak neredeyse imkânsızdır. Verilen bilgilerin birçoğu da birbiriyle çelişkilidir. Rus işgaline kadar genelde seyyahların seyahatnamelerinin verdiği bilgiler bütün Türkistan coğrafyasını kapsamamaktadır. Rus işgalinden sonra eğitim işinden sorumlu halk okulları müfettişleri bu okulları tespit etmeye çalışmışlardır. Fakat bu müfettişler, Rus okullarıyla bile yeterince ilgilenemiyorlardı. Mektepler konusunda verdikleri bilgiler genelde sağlıklıdır. Polis teşkilatının tuttuğu kayıtlar tam olarak yeterli olmasa da mevcut olanlar içinde en güvenilir oldukları söylenebilir. Çoğunlukla halk okulu müfettişleri bunlardan istifade etmişlerdir.

Türkistan halk okulları üçüncü bölge müfettişi olarak 1890–1896 yılları arasında

18 Gabriel Bonvalot, *Esir Yurt Orta Asya'dan*, (Çev. M. Reşat Uzmen), (İstanbul: Tercüman Yayınları), s. 53.

19 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 38; F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebniya Zavedeniya (Medrese Turkestanskago Kraya)", *MNP*, Sayı: 234, Kasım 1892, s. 28.

20 A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 219; V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 124.

21 Eugene Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, (Çev. Kolağası Ahmed, Haz. Ali Ahmetoğlu, Kemal Özcan, İshak Keskin), (İstanbul: 2003), s. 155.

22 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 34-35; Annette M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 86.

çalışan Nalivkin, bu süre içerisinde Türkistan'ın belli başlı şehirlerini dolaşmıştır. Onun verdiği bilgilere göre 1891 yılında 5.000 mektep bulunuyordu. 1898'de mektep sayısı 5.755 ve 1908 yılında ise 5.734 olarak tespit edilmiştir.²³

1899 yılında Sır Derya, Fergana ve Semerkand oblastlarındaki mektep sayısı 4632 olarak belirlenmişti. Bunlarda okuyan öğrenci sayısı ise 44.773 idi.²⁴ Palen teftiş komisyonunun verdiği bilgilere göre 1908 yılında Fergana Oblastı'nda 2316 mektep olup bunların 1749'u erkek ve 567'si kız çocuklar için kurulmuşlardı. Bu mekteplerde 24.690 erkek ve 6.559 kız çocuğun okuduğu tespit edilmiştir.²⁵

Türkistan'da mektebe başlama yaşı 6–7 arasında idi.²⁶ Mektepte okuma süresi normal olarak dört yıl idi. Fakat bu süre sekiz²⁷ ila on yıla kadar çıkabiliyordu.²⁸ Mekteplerde okuyan öğrencilerin yaşı genelde 6–15 arasında iken, 17-18 yaşında öğrencilere de rastlanabiliyordu.²⁹ Bir mektepte ortalama olarak 30-40 öğrenci oluyordu.³⁰ Şehir mekteplerinde bir sınıfta okuyan öğrenci sayısı *kışlak* (köy) mekteplerine göre daha fazla idi. Bazı köy mekteplerinde bu sayı çok daha az olabilirdi.³¹ Mekteplerin bir vazifesi de çocukları medreseye hazırlamaktı. Bu husus şehir mekteplerinde daha belirgindi.

Mekteplerde eğitim sabah namazı ile başlıyor ve ikinci namazına kadar devam ediyordu. Öğleyin teneffüs vardı. Bazı mekteplerde günde iki defa teneffüse çıkılıyordu. Saat 10–11 arası yapılan ve *nanhurak* olarak adlandırılan birinci teneffüs sırasında çocuklar evden getirdikleri yiyecekleri yiyorlardı. Saat 13–15 arasında ise *aşhurak* adı verilen ikinci mola veriliyordu. Bu arada bazı mekteplerde çocuklara sıcak yemek veriliyordu; bazı çocuklar ise evine gidip yemeğini yiyip geliyordu. Cuma ve bayram günleri hariç her gün okul vardı. Yazları iki ay tatil oluyordu.³² Yaz

23 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İktimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 40.

24 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Poizvedenniy Po Veliçayşemu Povelenyu Senatorom Gofmeysterom Grafov K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, (St. Petersburg: Senatskaia Tip., 1910), s. 134.

25 A.g.e., s. 122.

26 Gabriel Bonvalot, *Esir Yurt Orta Asya dan*, s. 54.

27 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Poizvedenniy Po Veliçayşemu Povelenyu Senatorom Gofmeysterom Grafov K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 133. Mektepte eğitim şahsi olduğu için eğitimin süresi öğrencinin performansına bağlı idi. Çalışkan öğrenciler daha hızlı ilerliyor, çalışkan olmayanlar ise daha yavaş ilerliyordu. Eğitim süresi üzerinde başka etkiler de vardı. Öğrencinin ailesinin mollaya gönderdiği hediyeler de öğrencinin eğitim hızı üzerinde etkili olabiliyordu. Fakat mektep çok kısa sürede verilebilecek bilgilerin çok uzun sürede verildiği bir okul durumunda idi.

28 Abdurauf Fitrat, "Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktaplari Hususida Kilgan Munazarasi", *Abdurauf Fitrat Tanlangan Eserler*, Cilt: 1, (Haz. Hamidulla Baltabaev), (Taşkent: Ma'naviyot, 2000), s. 50.

29 O. Hasanbayeva, C. Hasanbayev, H. Hamidov, *Pedagogika Tarihi*, (Taşkent: 1997), s. 114.

30 V. P. Nalivkin, *Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii*, s. 124.

31 O. Hasanbayeva, C. Hasanbayev, H. Hamidov, *Pedagogika Tarihi*, s. 114. Maddi durumu iyi olmayan aileler çocuklarını sabahtan akşama kadar mektebe göndermekte zorlanıp, eğitim süresi uzadığı zaman çocuklarını çalıştırmak için mektepten alıyorlardı. William K. Medlin, William M. Cave, Finley Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, s. 35.

32 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İktimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 40-41.

tatili bazı bölgelerde 3–4 aya çıkabiliyordu. Okulun başlama ve bitiş zamanı bölgelere göre değişiyordu ve çok fazla da düzenli değildi.

Eski Usul Mekteplerde Eğitim Ve Öğretim

Mekteplerde sınıf sistemi yoktu. Öğretim bireyseldi. Yani mektebe gelen her çocuk yaşına ve seviyesine bakılmaksızın aynı sınıfa kabul ediliyor, ama aynı dersi görmüyordu. Tek sınıf olmasına rağmen, molla sınıftaki bütün öğrencilere topluca ders anlatmıyordu. Mektebe kayıt için belirli bir vakit olmadığından bütün çocuklar farklı yaşlarda ve yılın farklı zamanlarında mektebe geliyorlardı. Molla gelen her çocukla ayrı ayrı ilgileniyor ve her öğrencinin eğitimi sadece molla ile öğrenci arasında gerçekleşiyordu. Sınıf sistemi olmadığı için rekabet genel olarak yoktu. Çünkü bütün çocuklar aynı anda farklı kitapları ve konuları işliyorlardı. Hocanın gün içinde çocuklara ayırabileceği vakit de aslında çok fazla değildi. Molla her çocuğa bir ödev veriyor, çocuk genellikle bütün gün boyunca mollanın verdiği metni ezberlemekle uğraşıyordu. Genelde bu ödevlerin takibini halife adı verilen yaşça büyük, bilgisi diğer öğrencilere göre daha fazla olan ve öğrenciler arasından seçilen, bir nevi öğretmenin yardımcısı, öğrenci yapıyordu. Bu kişiler bazen mektebe yeni gelen öğrencilerin ilk eğitimini de üstlenebiliyorlardı.³³ 30 kişilik bir mektepte hoca her öğrenciye 20 dakika ayırsa, bu 10 saat ediyor ki, hocanın pratikte bu kadar vakit ayırması mümkün değildi. Yani hocanın her öğrenciye her gün vakit ayırması, ödev vermesi ve bunu kontrol etmesi zordu. Ama eğitim genelde ezbere dayandığı için ve karşılıklı soru cevap ve konu anlatımı olmadığı için bu durum görünüşte bir sıkıntı yaratmıyordu.

Mektebe gelen öğrenciye önce Kelime-i Şahadet ezberlettiliyordu. Ondan sonra Arap alfabesinin öğrenilmesine geçiliyordu. Öğrencinin levha denilen tahtasının üstüne hocası tarafından harfler yazılıyordu. Öğrenci bu harflerin isimlerini öğreniyordu. Yani harflerin tekabül ettiği sesleri değil, harflere verilen isimleri ezberliyordu. Bu ezberleme işi şarkı söyler gibi yapılıyordu ve öğrenci harflerin isimlerini kulak yolu ile ezberliyordu.³⁴ Okuyucuların ilk kitabı *Heft-i Yek (Heft-u Yek)* idi. Bu kitabın adı Farsça *heft* (yedi) ve *yek* (bir) kelimelerinin birleşmesinden oluşuyordu. Bu kitap Kur'an'ın yedide birini ihtiva ediyordu. Öğrenciler bu kitaptaki Kur'an surelerini manasını anlamadan ezberliyorlardı. *Heft-i Yek*'ten sonra öğrencilere Kur'an-ı Kerim'deki İnşirah suresi ezberletiliyordu. Bunu ezberleyen öğrenci artık okuryazar sayılıyordu.³⁵

Öğrenciler harekeli olarak yazılmış Kur'an'ı okumayı öğrendikten sonra, hareketsiz olarak Fars dilinde yazılmış *Çar Kitap*'a geçiyorlardı. Bu kitap çoğu zaman el yaz-

33 Sadreddin Ayni, *Eski Mektep*, (Taşkent: 1988), s.109

34 Gabriel Bonvalot, *Esir Yurt Orta Asya'dan*, s. 54.

35 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Oxaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 43-44. Bir öğrencinin okuma yazma öğrenmesi yemekli bir davetle kutlanır, bu davette onur konuğu molla olurdu. Kendisine sank, hilat ve çeşitli hediyeler verilirdi. Gabriel Bonvalot, *Esir Yurt Orta Asya'dan*, s. 55.

ması şeklinde oluyordu. Kitap üç şiir ve bir nesir bölümlerinden oluşuyordu: Şerafeddin Buhari'nin *Nam-ı Hak*, Kadı Azmidin'in *Be-dan*, Celaleddin Kuhiy'nin *Mühimma 'ul Müslimin* (Müslümanlığın Mühim Meseleleri), Muhammed İbn İbrahim Ferididdün Attar'ın *Pendname* (Nasihatler Kitabı). Bu kitapta şeriatın bütün kaideleri, farz, sünnet, namaz ve oruç gibi İslami bilgiler yer alıyordu.³⁶ Bu kitap da *Heft-i Yek* gibi çocuklara yeterince izah edilmeden mekanik olarak öğretiliyordu. Buhara ve Semerkand dışındaki Türkistan ahalisi Tacikçe bilmediği için bu kitabın diline aşına değildi. Hatta kitapta Arapça kelimeler ve edebi Farsça kelimeler çok olduğu için Tacik çocuklar bile anlamakta büyük zorluklar yaşıyorlardı.³⁷ Arapça ve Farsça kitaplar anlaşılmadan sadece ezberleniyordu.³⁸

Mektepte yazı yazma ise öğleden sonra başlıyordu. Mektebe yeni başlayan ve yazı yazmaya başlama seviyesinde olmayan çocuklar öğleyin evlerine döndükten sonra daha ileri seviyedeki çocuklar yazı yazma dersleri ile meşgul oluyorlardı. İlk önce tek tek harfleri yazmayı öğreniyorlar, buna *Müfredat* deniliyordu. Daha sonra ise tek tek yazılan harfleri bitişirmeyi öğreniyorlar, buna da *Mürekkebat* deniliyordu. Birçok mektepte harfleri birbirleriyle birleştirme safhası ebcedi meşk etmekle bitiriliyordu. Sonra iki mısralı beyit, kıta ve rubailerin yazılmasına geçiliyor, buna ise *Mukattat (Maktaat)* deniliyordu. Ve en son olarak duayı selam yazısı yazılıyordu. Bu yazıyı yazabilen öğrenciler yazmayı öğrenmiş kabul ediliyordu. İleri seviyede meşk olarak bazı çocuklar *Sufi Allayar*, *Hoca Hafız*, Nevayi'nin eserlerini baştan sona yazıyorlardı. Yazıyı öğretmede mollalar *Bedaiü'l İnşa*, *Münşaat*, *Desturu'l-kuzzat* (kadıların emirleri), Saidalahaddin Hoca İbn Alaviddinhocanın *Müredat*, Şirmuhammed Avazbekoğlu Munis'in *Savad-ı Talim* gibi kitaplardan yararlanıyorlardı.³⁹ Bu yazma işlemlerinde öğrenciler genellikle kendi başlarına yazmayı öğrenmiyorlardı. Sadece önlerindeki metni temize geçiyor, bir nevi kopyalama yapıyorlardı. Aslında onu da herkes tam olarak yapamıyordu. Yani öğrenciler yazmayı öğreniyor; ama sadece bildikleri ve ezberlerindeki metni yazabiliyorlardı. Kendi dilinde istediği bir şeyi rahatlıkla yazabilen öğrenci sayısı çok azdı. Ancak kabiliyetli ve akıllı çocuklar yazmayı tam olarak sökebiliyordu.

Rus kaynaklarının bazılarında mektepteki yazma eğitiminden hiç bahsedilmemektedir. Yazma eğitiminin aynı seviyede bütün Türkistan'da mevcut olamayabileceği muhtemeldir. Buhara, Semerkand ve Hokand şehir mektepleri ile bu şehirlerden uzakta olan küçük köy okullarının seviyesinin aynı olması beklenemezdi. Okuma yazma öğrendikten sonra ise halk arasında Sufi Allayar olarak bilinen ve Sufi Allayar İbn Allakulı'nın *Sebatü'l Acizin* (Acizlerin Sebatı) adlı eseri okutuluyordu.⁴⁰ Bu kitabın dili Türkçe olduğu için çocuklar anlayabiliyorlardı. Fakat mektepte

36 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 44.

37 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 124.

38 İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", *Türk Kültürü*, Sayı: 18, 1964, s. 137.

39 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 46.

40 O. Hasanbayeva, C. Hasanbayev, H. Hamidov, *Pedagogika Tarihii*, s. 114.

okutulan kitaplar çocuk psikolojisi ve algılamasına göre özel olarak hazırlanmış değillerdi. Çocuklar ana dillerinde yazılan kitapların anlamada dahi bu tip güçlüklerle karşılaşıyorlardı.

En iyi şekilde mektep müfredatını tamamlayan az sayıdaki çocuğun dışında kalanlara *çala molla* lakabı veriliyordu. Bunlar mektepte verilen bilgileri yarım yamalak öğrenen öğrencilerdi. Bunlar medreseye devam edemiyorlardı. Çoğu baba mesleğine devam ediyor ve öğrendikleri bilgileri kısa süre içinde unutuyorlardı.⁴¹ Türkistan'daki yaygın mektep ağına rağmen okuma yazma oranının o derece fazla olmamasının sebebi de buydu.⁴² Zaten mektebe çocuklarını gönderen ailelerin hepsinin çocuğunun medreseye devam etmesi gibi bir talebi de yoktu.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Türkistan mekteplerinde Bedil Maşrap divanı yaygın olarak okunmaya başlanmıştı. Muslihiddin Sadi Şirazi'nin *Bostan ve Gülistan* eserleri de okunuyordu. Bunlardan başka Sadi'nin Siraceddin Mahdum tarafından Türkçe'ye çevrilen *Rahime* kitabı, Mümincan Muhammedcan'ın *Nasayihu l-etfal* (Genç Çocuklara Nasihatler) kitabı, Kari Nizameddin ibn Molla Hüseyin'in *İlmi Ahlak* kitapları da yardımcı ders kitabı olarak bazı mekteplerde okutuluyordu.⁴³

Kur'an'ın yanında Fars ve Türk dillerindeki şairlerin eserleri, erkek mekteplerine nazaran kız mekteplerinde daha çok okutuluyordu. Ali Nazim'in beş kitaptan oluşan kızların terbiyesi ile ilgili *Talim-i benat* (Kızların Eğitimi) kitabının ilk iki kitabı olan *Alimat-ul Benat* (Kızların Âlimleri) ve *Muâşarat Adabı* ile Fahreddin İbn Rizaeddin'in *Terbiye-i Hatun* gibi kitapları okutuluyordu.

Mektep toplumda hem okuma yazmanın öğrenildiği hem de İslami bilgiler ve terbiyenin alındığı bir yerdi. Mektep hocasına karşı şeklen de olsa büyük bir saygı vardı. Öğretmenini saymayan çocuk aldığı bilgilerden istifade edemezdi.⁴⁴ Mektep, öğrencilerin toplumsal ritüelleri öğrendikleri yerdi. Mekteplerde daha çok geleneksel nezaket kuralları öğretiliyordu. Bu, medrese için önemli bir hazırlıktı. Molla sınıfa girdiğinde ayağa kalkma, eski Farslara benzemek için yapılan yumuşak ve yapmacık birçok davranış öğretiliyordu. Elleri karında kavuşturmak, gözleri yere dikmek, devamlı dinliyormuş gibi yapmak öğrenilen şeklî davranışlardı.⁴⁵

Molla, çocukların hem mektep içindeki hem de mektep dışındaki davranışlarını cezalandırabilirdi. Bu da mollanın çocuk üzerinde güçlü bir otorite kurmasına imkân veriyordu. Bu durum, eğitim faaliyetleri için gereken disiplinin sağlanmasına yardım

41 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 124-125; F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", *Jurnal Ministerstvo Narodnogo Obrazovaniya* 234, Kasım 1892, s. 28-29.

42 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 29.

43 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Oçaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 48-49. 1900'lü yıllara geldiğinde birçok mektepte Kazan'da basılmış okul kitapları kullanılıyordu. Annete M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 84. Verilen bu bilgilerin tam olması en iyi mektepler için geçerlidir. Türkistan'ın bütün mekteplerinde bu kitapların okunulduğunu düşünmemek gerekir.

44 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 41.

45 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 124.

ediyordu.⁴⁶ Mollanın dayağı anne ve babanın okşamasından daha değerli sayılıyordu. Mollanın yanında değnekler dururdu. Bunların bazıları kısa, bazıları orta ve bazıları ise sınıfın en uzak noktasına yetişecek uzunlukta idiler. Molla ders sırasında yaramazlık yapan veya kuralları bozan öğrenci olursa, onu bu sopalarla cezalandırıyordu. Ayrıca daha ağır kabahatlerde ise – sıklıkla olmamakla birlikte - falaka cezası uygulanıyordu.⁴⁷ Bazen de dersle ilgilenmeyen öğrenciyi uyarmak için bu değnekler kullanılıyordu.⁴⁸

Teneffüs vaktinin çok az olması çocukları sıkıyor ve dersten soğutuyordu. Çocukların yorulup yorulmadıklarına itibar edilmiyordu.⁴⁹ Mektepler bu açıdan modern eğitim anlayışından çok uzaktılar. Dersteki verimliliği artırmak gibi yeni usulleri takip etmek amacını taşıyan bir anlayış yoktu. En fazla dikkat edilen husus, eski işleyişin tamamen korunması ve devam ettirilmesi idi. Farklı yaşlardaki çocukların birbirleriyle beraber okuması disiplin açısından istenmeyen durumların ortaya çıkmasına yol açabiliyordu. Uygulanan eğitimin pedagojik esaslardan uzak olmasından ve küçük yaştaki çocukların kaldırabileceğinin üstünde ağır bir yük yaratmasından dolayı birçok çocuk okuldan kaçıyordu.

Verilen terbiyenin yanında temizlik de öğrencilere öğretilmeye çalışılıyordu. Ancak hemen hemen bütün Rus kaynaklarında mekteplerin sağlık ve temizlik koşulları son derece kötü olarak gösterilmektedir. Fakat bunun yanında perşembe günleri çocukların tırnaklarının kontrol edildiğini de biliyoruz.⁵⁰

Bir öğrencinin mektebe kaydı için bir belge veya herhangi bir şey gerekmediği gibi, mektebi bitiren öğrencilere de mektebi bitirdiklerine dair bir diploma veya mezuniyet belgesi verilmiyordu.⁵¹ Öğrenciler mektepten, mollanın onların öğrendiği dini bilgiler ve okumalarının yeterli olduğunu düşündükleri zaman ayrılabilirlerdi.⁵² Bu durum mektepte imtihan olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Gaspıralı, dönemin Rus eğitimcileri ve modern birçok araştırmacı mekteplerde imti-

46 William K. Medlin, William M. Cave, Finley Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, s. 37.

47 A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 219. Bu cezalar dönemin Rus eğitimcileri tarafından özellikle Bolşevik dönemde sıkça eleştirilmiş ve bu eğitim kurumlarının çağdışı ve geri olduklarının ispatı olarak takdim edilmelerinin gerekçelerinden birisini oluşturmuştur. Bunun tersine bağımsızlıktan sonra yapılan bazı ilmi çalışmalarda Sovyet rejiminin Türkistan Türklerinin kültürüne ve kurumlarına yönelttiği eleştiri karşısında her şeyi ve neredeyse bütün uygulamaları savunma psikolojisi doğmuştur. Mesela eski mekteplerde hocanın yaramazlık yapan ve dersi bilemeyen öğrencileri değnek ile oturduğu yerden cezalandırması, sınıf disiplininin bozulmadan ve diğer öğrencilerin konsantrasyonunu bozmayan olumlu bir ceza uygulaması olarak değerlendirilmiştir. Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaqlari, Unlarning İktimaiy Ahamiyati (XX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 55. Dönemin bazı Rus kaynakları da falaka cezasının çok istisnai olduğunu belirtmişlerdir. Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Pvizvedenniy Po Veliçayşemu Povelenyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 139.

48 Eugene Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, s. 155.

49 A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 220.

50 William K. Medlin, William M. Cave, Finley Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, s. 36.

51 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Pvizvedenniy Po Veliçayşemu Povelenyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 140.

52 William K. Medlin, William M. Cave, Finley Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, s. 38.

han sisteminin olmadığını söylemektedir. Fakat bunun doğru şekilde anlaşılması için mektep sistemine daha yakından bakmak gerekmektedir. Mekteplerde dönemin Rus veya Avrupa okullarındaki gibi imtihan sisteminin olmaması, öğrencilerden mezun olmak için bir seviye istenmediği ve mektepte verilen bilginin hiç kontrol edilmediği manasına gelmez. Yine mekteplerin tertipsizliği içinde değerlendirilmesi gereken bu durumu genellemek de lazımdır. 19. yüzyılın ortalarında Türkistan'ın bütün bölgelerindeki mektepler aynı seviyede değildi. Mesela Doğu'nun Mekkesi olarak kabul edilen ve *Buhara-yı Şerif* olarak tanınan Buhara'daki eğitim ile diğer şehirlerdeki ve taşradaki eğitimin seviyesini bir tutmamak gerekmektedir.⁵³ Bazı bölgelerdeki mekteplerden mezun olan öğrencilerin okuma bilmemesi ve mektep müfredatını tam olarak almamış olması, mektep sisteminde öğrencinin öğrendiği bilginin ölçülmediği ve öğrencinin belirli seviyeye gelmesinin beklenmediği şeklinde yorumlanamaz. Üstelik mektep sisteminin çökmesi ve eğitim kalitesinin düşmesi, doğrudan sistemin yanlış olduğu manasına da gelmez.

Mektepte her öğrencinin ayrı eğitim alması ve farklı hızlarda ilerlemesi, öğrencilerin seviyesinin molla tarafından kontrol edildiğini göstermektedir. Fakat bu kontrolün öğrenme, kavrama, öğrendiklerini kullanabilme ile ne kadar alakalı olduğu sorgulanması gereken bir konudur. Mektep hakkındaki kaynakların bize verdiği bilgilerden mektepte kontrolün olduğunu ve öğrencilerin eğitimleri ilerledikçe seviyelerinin de ilerlemesinin beklendiğini biliyoruz. Ne var ki; bu ilerlemenin diğer modern eğitim kurumlarındaki gibi öğrenme ile doğrudan ilgili olmayıp, ezberi talep ettiğini ve yine bunun dönemin eğitim kurumlarındaki gibi imtihanlarla değil, bireysel takip yolu ile yapıldığını biliyoruz. Mektepteki eğitim esas olarak ezbere dayanıyordu. Fakat bu, mektepte kontrol olmadığının delili değildir.

Eski Usul Medreselerin Genel Durumu

Timur ve halefleri zamanında İslami eğitimin merkezi Semerkand idi. Onun devleti yıkıldıktan sonra Semerkand'ın yerini Buhara aldı. 1800'lü yıllardan sonra ise ekonomik gelişmelerin etkisi ile Fergana Vadisi ve özellikle Hokand şehrinde mektep ve medrese eğitimi gelişti. Hokand şehrinin medreseleri Buhara medreselerinin itibarına erişemeseler de, öğrenci ve müderris sayısı açısından onlar ile rekabet edebilecek seviyeye geldi.⁵⁴ Ortaçağ'da Türkistan medreseleri, büyük bilim adamlarının yetiştiği eğitim kurumları idi. Fakat 1587 yılında Abdullah Han'ın kendi adındaki medreseye baş müderris olarak getirdiği Mirzacan Şirazi ile birlikte medrese programından dünyevi bilimlere çıkarılmaya ve ağırlık dini bilimlere verilmeye başlanmış; bu da medreselerin çöküşünün başlangıcı olmuştur.⁵⁵ Bu akım,

⁵³ A.g.e., s. 34-35.

⁵⁴ ÖCMDA F 1, Op. 27, D. 32, L. 6 ob.

⁵⁵ Türkistan'daki eğitim kurumlarının gerilemesi sadece bunların içyapılarındaki değişiklikler ile açıklanamaz. Türkistan'ın tümünden içine girdiği gerilemenin etkisini göz ardı etmemek gerekir. Türkistan'ın bütünlüğünü koruyacak önderlerin çıkmamış olması, yeni ticaret yollarının bulunması sonucu İpek yolunun eski önemini kaybetmesi ve Türkistan'ın ekonomik durumunun zayıflaması, Türkistan'ın içine kapanarak dış dünya ile irtibatının kopması gerilemesinin gözle görülen başlıca sebeplerindedir. Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Cedit Okulları", *Hür Türkistan İçin (İstiklalci Gazete)*, Cilt: 2, Sayı: 6, 15 Mayıs 1976, s. 3.

zamanla bütün Türkistan medreselerine yayıldı. 19. yüzyıla gelindiğinde dünyevi bilimlari savunan aydınlar olmasına rağmen Türkistan medreseleri en geri dönemlerini yaşamaya başladı ve birçok medresenin programında dünyevi bilimlere ayrılan yer gittikçe azaldı.⁵⁶ 19. yüzyılın ortalarında Rus işgali arifesinde Türkistan'da bulunan en eski medreselerin tarihi 15. yüzyıla kadar gidiyordu. Bu medreseler Buhara, Semerkand ve Hokand şehirlerinde diğerlerine göre daha çoktu.⁵⁷

Türkistan'da medreseler genellikle ya şehirlerde ya da büyük köylerde bulunuyorlardı.⁵⁸ Medrese binası müstakil idi. Büyük medreselerin giriş kapılarının üstünde kubbe olurdu. Genelde dikdörtgen veya kare şeklinde olan binanın dışı kerpiç bir duvar ile çevriliydi. İç kısmı bir avlu ve bu avluya bakan odalardan oluşuyordu. Avlunun ortasında abdest almak için *taharethane* denilen küçük bir oda ve kışın abdest almak ve yıkanmak için de hamam bulunuyordu. Avluya bakan odalara hücre deniliyordu. Dershane denilen büyük hücrelerde müderrisler ders veriyor,⁵⁹ diğerlerinde ise medresede okuyan öğrenciler üç-beş kişi olarak kalıyorlardı. Bir nevi yurt olan bu odaların dışarıya bakan pencereleri yoktu. Odaların duvarlarında girintileri öğrenciler tarafından dolap ve raf olarak kullanılıyordu.⁶⁰

Birçok medresede öğrenciler yemek ihtiyacını bu odalarda kendileri karşılıyorlardı. Eğer bir medresenin vakfı zengin ise maaşlı aşçı çalışabiliyordu. Kışın ısınma ihtiyacı kömür alacak parası olanlar için sandal denilen bir usul ile karşılanıyordu. Odanın ortasındaki toprak kazılıyor, buraya köz konuluyor, bunun üstüne sandal denilen, masaya benzer araç konup, üstüne yorgan örtülüyor ve öğrenciler soğuktan korunmak için el ve ayaklarını bu yorganın içine sokuyorlardı. Bu hücrelerin içinde hemen hemen hiç mobilya bulunmuyordu. Yerlere keçe ve kilim seriliyordu. Kışın burası rutubetli oluyordu. Dershaneler ve hücreler yeteri kadar aydınlık değildi. Her medresenin içinde bir mescit mutlaka bulunurdu. Medreseler umumiyetle büyük şehirlerde ve pazarı olan köylerde bulunurdu. Küçük köylerde medreseye rastlamak çok ender bir durumdu. Şehirlerde de medreseler genelde pazarların yanında bulunurdu.⁶¹

Mektep ve medreseye bağıшта bulunmak, bunları açmak, bunlar için vakıf kurmak sevaptı. Bu hayır işi özellikle yerleşik Türklerin yaşadığı bugünkü Özbekistan sahasında çok gelişmişti. Medreseler devlete bağlı değildi ve özel şahıslar

56 Baymirza Hayit, *Türkistan'da Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987), s. 81. Abdurrauf Fitrat da bu bilgileri teyit etmektedir. Abdurrauf Fitrat, "Hind Seyyahı Beyanati", *Abdurrauf Fitrat Tanlangan Eserler*, (Haz. Hamidulla Baltabaev), I, (Taşkent: Ma'naviyot, 2000), s. 99. Bu eserin Türkiye Türkçesine aktarılmış hali için bkz. Abdurrauf Fitrat, *Buhara'da Ceditçilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, Haz. Seyfettin Erşahin, (Ankara: 2000); İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", s. 137.

57 William K. Medlin, William M. Cave, Finley Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, s. 18.

58 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Poizvedenniy Po Veliçayşemu Poveleñiyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s.120.

59 A.g.e., s.123.

60 A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 222; F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 18-19.

61 A.g.e., s. 19.

tarafından finanse ediliyorlardı. Genelde medrese açanlar zengin şahıslar, özellikle de devlet adamları idi. Bunların kurduğu medreseler adları ile anılıyordu. Bazı köy medreseleri ise bulunduğu yerin ismi ile anılırdı. Yarım kalmış medreseler ise tamamlayan kişilerin adı ile anılıyordu. Medreseyi kuran şahıslar devlet görevlisi olsalar bile, medreseleri kendi özel gelirleriyle kuruyorlardı. Fakat bunun istisnaları vardır.⁶² Medresenin ihtiyaçları için belirli bir miktar mal vakfediliyordu. Medreseyi kuran şahıs tarım alanları, bahçeler, evler, kervansaraylar, dükkânlar, hamamlar, değirmenler, kitaplar, canlı ve cansız tarım aletleri, para ve köleler vakfediyordu. Fakat son üç türdeki tahsisat oldukça nadir görülürdü.⁶³

Vakıf *vakıfname* belgesi ile kurulurdu. Buna “şartname” de denilirdi.⁶⁴ Burada vakıf mütevellisinin nasıl seçileceği, görevlerinin ne olacağı, gelirlerin ne şekilde paylaştırılacağı, buna ek olarak tahsis edilen mülk arazi ise, tam sınırları, kervansaray vb. ise tam yeri belirtilirdi. Ayrıca bu belgede kuran kişi ve kuruluş tarihi de belirtilirdi. Vakıfname şahitler huzurunda kadı tarafından tasdik ediliyordu. Medresenin vakıf üzerindeki haklarını belirleyen ve belgeleyen iki tane daha belge vardı. Bunlar *Vasiki* (Vesaik) ve *İnayetname*'dir. Birincisi yine kadı tarafından onaylanan vakfa bağışlanan mülklerin listesi idi. İkincisi ise han tarafından tasdik ediliyordu. Bu şekilde bu mülklerin vakfa bağışlanmasında bir sakınca olmadığı onaylanmış oluyordu.⁶⁵ Bu belge ile han tarafından vakfa vergi muafiyeti de sağlanabiliyordu.⁶⁶

Bu vakfın gelirlerinin harcanması ve yönetimine vakıf mütevellisi bakıyordu. Vakfın gelirlerinin harcanması konusunda tek yetkili vakıf mütevellisi idi. Medreselerde mali işlere bakan müteveli genelde medrese kurucusunun soyundan gelen bir kişi oluyordu.⁶⁷ Hem şeyhülislam tarafından hem de hanlar tarafından atanan müteveli başı, mütevellileri denetleme görevine sahipti. Bu sayede vakıf mülklerinin kuruluş amacı ve kurucusunun belirlediği esaslar çerçevesinde

62 Fergana Vadisinde Hokand Hanlığı zamanında vakıf gelirlerinin yerine devlet gelirlerinin bir kısmı medreselere bağışlanıyordu. Köylünün mahsulünün 1/5'i olan haraç vergisi ile, bağ ve bahçelerden alınan *tanap* vergisi devlet tahsisatıyla devlet hazinesi yerine medreselere gidiyordu. F. M. Kerenskiy, “Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)”, s. 22. Bu tip uygulamaların yaygınlığı konusunda elimizde detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu, devletin doğrudan medreseleri desteklediğini gösteren bir örnektir. Normal uygulama ise bunun dışındadır. Devlet yetkilileri medrese kursalar bile, bunun vakıflarını kendi özel mülklerinden tahsis ile kurarlardı. Bu konuda vakıfname, vasiki ve inayetname denilen vakıf senetlerinin incelenmesi bize yeni bilgiler verecektir. Medreselerin bir kısmının dahi olsa vakıf mülkleri dışında devlet ile alakalı bir gelir kaynağına bağlı olması, Rus işgali ile birlikte bu gelir kaynakları kesildiğinde onların hayatını olumsuz şekilde etkilemiştir.

63 A.g.e., s. 21.

64 Otçet Po Revizii, Turkestanskogo Kraya, *Pbizvedenniy Po Veliçayşemu Poveleliyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 121.

65 F. M. Kerenskiy, “Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)”, s. 22.

66 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Pbizvedenniy Po Veliçayşemu Poveleliyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 121.

67 F. M. Kerenskiy, “Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)”, s. 42.

çalışmaları temin edilerek, vakıf mülklerinin başka amaçlar ve şahsi çıkarlar için kullanılması, en azından kanun önünde engellenmiş oluyordu.⁶⁸

Vakıf mülklerinin bir kısmı medrese binasının onarılması ve bakımı için ayrılıyordu. Geriye kalan kısımdan ise 1/10'i mütevelliyeye ayrılıyordu. 3/10'lük veya 4/10'lük kısmı ise müderrise veya müderrislere veriliyordu. Geriye kalan kısım ise medrese öğrencileri, aşçısı, berberi, mescit imamı, müezzini arasında bölüştürülüyordu. Her medresede paranın ne şekilde taksim edileceği vakıf senedinde belirtiliyordu. Ayrıca vakıf gelirlerinin bir kısmının vakfın devam ettirilmesi için harcanması gerekiyordu. Vakıf mülkleri değerini kaybedip gelir getirmeye hale gelirse, bu mülkler satılıp yerlerine gelir getirecek yeni mülkler alınabilirdi.⁶⁹

Öğrencilere verilen burslar genelde öğrencilerin seviyesine göre belirleniyordu. Bunun dışında bazen hücre başına ödeme yapılıyordu. Bu durumda öğrencilerin seviyesi göz önünde bulundurulmuyor, hücreye ayrılan para, orada kalan öğrenci sayısına göre eşit bölünüyordu.⁷⁰ Her bölgenin kendine has gelenekselleşmiş ölçüleri vardı⁷¹. İstisnaları olmakla beraber bu ölçülere uyuluyordu. Müderrislerin medresenin mali işlerine karışma hakkı yoktu; yalnız istek ve ricalarını mütevelliyeye bildirebiliyorlardı. Mütevellilerin de eğitim faaliyetlerine karışma hakkı yoktu⁷². Böylece medresenin ilmi ile mali idaresi birbirinden ayrılmış oluyordu. Mali işleri kontrol eden vakfın mütevellisi, çoğunlukla medreseyi kuran kişi tarafından atanmış bir akraba oluyordu. Fakat bu kişiler medresenin işleyişine kesin olarak karışmıyorlardı. Müderris ve müteveli yan yana geldikleri zaman halk nazarında müderris her zaman daha üstündü. Çünkü müderris eğitilmiş insandı. Müteveli olmak için okuma yazma bilme zorunluluğu bile yoktu. Türkistan'da Rusların kontrolünde olan bölgede en zengin vakıflara sahip ve en müreffeh medreseler Hokand medreseleri idi.⁷³

68 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifachilik Ocaklari, Unlarning İtimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 112.

69 Otchet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Pbizvedenniy Po Velichaysemu Povelenyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Pulenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 121.

70 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 26. Fitrat'ın 1911 yılında "Hind Seyyahı Beyanati" isimli risalesinde verdiği bilgiler çarpıcıdır. Dönemin Buhara'sında (Buhara doğrudan Rus işgaline uğramadığı için, işgalden önceki duruma en yakın eğitim burada veriliyordu. Ayrıca Türkistan'da eğitim kurumları ile ün yapan en önemli şehir burası idi) vakıf gelirlerinden hücrelere ayrılan paraları, bu hücreleri kendi malları haline getiren müderrisler, diğer yöneticiler ve zamanla buraların el değiştirmesi ile üçüncü şahıslar alıyorlardı. Hücrelerin fiili sahibi olan bu kişiler, vakıf gelirleri almak dışında bu hücreleri öğrencilere para ile kirliyorlardı. Parası olmayan öğrencilerin hizmet karşılığında buralarda oturmasına izin verilebiliyordu. Abdurauf Fitrat, "Hind Seyyahı Beyanati", s. 114-115.

71 Hokand'ın iki medresesinde mütevelliyeye vakıf gelirinin 1/20'i, başka iki medresede ise 1/2'i veriliyordu. Margilan medreselerinde ise 1/4'i veriliyordu. Yani gelirlerin nasıl dağıtılacağı hususunda kati bir uygulama yoktu. F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 26.

72 Gülnara Salcanova, *Türkistanda Okitish-Marifachilik Ocaklari, Unlarning İtimaiy Ahamiyati (XIX. Asr Ahiri - XX. Asr Başlari)*, s. 113.

73 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 20.

Şeyhülislam ve kadılar, hanlıklar zamanında medreseler üzerinde doğrudan otoriteye sahip en yüksek şahıslar idi. Bunların altında daha yakın kontrol için *alamian* ve mütevellî başı görevleri bulunurdu. *Alamian* devlet tarafından atanırdı ve maaşını handan alırdı. Bu kişi medresenin hem ekonomik hem de ilmi işleri konusunda söz sahibi idi. Mütevellî başı veya baş mütevellî hâkimlik olan bütün şehirlerde bulunur, han tarafından atanır, fakat maaşını devletten değil, vakıf gelirlerinden alırdı. Her mütevellî vakıftan aldığı maaşın 1/10'ini baş mütevellîye verirdi. Baş mütevellînin görevi sadece mütevellîleri denetlemek idi. Ruslar Türkistan'ı işgal ettikten sonra Şeyhülislam, baş kadı (*kadı kelan*), *alamian* ve mütevellî başıların görevlerine son verdiler.⁷⁴ Bu tedbir medreselerin denetimi ve işleyişi konusunda büyük bir problem yarattı. Medrese gelirleri talan edilmeye başlandı. Medreseler üzerindeki denetim mekanizmasının çöküşü, medresenin bütün yapısına yansdı. Gerçi medreselerdeki bu geri gidişin sadece Rus işgali neticesinde olduğunu söylemek yanlış olur. Zira 20. yüzyılın başına gelindiğinde, Rus işgali altında olmayan ve bütün bu denetim mekanizmalarını ve eski gelir kaynaklarının çoğunu koruyan Buhara medreselerinde de, birçok konuda problem yaşanıyordu. Türkistan medreseleri, hatta devletleri, problemlerine çözüm üretemeyen, tıkanmış kurumlar halinde idiler.

Müdürlere muallim ve damla gibi isimlerle de hitap ediliyordu. Medrese hocası olan müderris, hanlıklar zamanında ya han tarafından ya da medresenin bağlı bulunduğu şehrin hâkimi tarafından medresenin başına atanırdı. Üçüncü bir şahsın önerisi ile bu atama yapılacaksa, birkaç kadının önünde bilgi seviyesi ölçülürdü. Uygunsuz davranışlarda bulunan veya bilgi seviyesinin yeterli olmadığı düşünülen müderrisin işine son verilebilirdi.⁷⁵

Önceleri her medresede bir müderris oluyordu. Fakat daha sonraları medresedeki müderris sayısı medresenin öğrenci sayısına ve mali kaynaklarına göre değişmeye başladı. Müderris sayısındaki artışın diğer bir sebebi de, yeni müderrise ihtiyaç olmadığı halde, akrabalık ilişkilerinden dolayı medreseye yeni müderrislerin alınabilmesiydi. Bunun dışında yaşlılığından dolayı bir müderris iş göremez olsa da, işten çıkarılmıyor, çünkü bu ayıp sayılıyordu. Yaşlılık bilgelik göstergesi olduğu için yaşlılar daha çok saygıya layık idi. Bazen yaşlılıktan dolayı iş göremez müderrisin yanına oğlu veya talebelere en iyisi yeni müderris olarak işe alınıyordu. Bu yeni gelen yardımcı müderris için ayrılan maaşın üçte birini alıyor, geri kalanını da eski müderris alıyordu. Bazen de bir müderris ölünce onun oğlu saygı gereği babasının yerine atanıyordu. Bu babasının yerine atananlar bazen gerçekten çalışıyor, bazen ise sadece ücretini almakla yetiniyorlardı. Bu gibi sebeplerden dolayı medreselerdeki müderris sayısı artış gösterdi. 1891 yılına kadar idare, müderris seçimine aktif

74 A.g.e., s. 23.

75 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 23. 1913 yılında Bobrovnikov medreselerdeki müderrisleri mollaların seçtiğini yazıyordu. N. A. Bobrovnikov, *Russko-Tuzemniya Uçilişa, Mektebi i Medresi Sredney Aziyi (Puteviya Zametki)*, (S. Peterburg: Senatskaia Tip., 1913), s. 85.

olarak karışmadı. İşgalden sonra yerli ahali kendi geleneklerine göre müderrisini seçiyordu. İdare buna ya hiç karışmıyor, ya da seçilen kişiyi onaylıyordu. 1891 yılından sonra idare, bu seçimlere daha etkin müdahaleye başladı. Seçilen kişiler müfettiş tarafından başmüfettişe bildiriliyordu. Eğer bu kişi uygun görülmezse reddedilebiliyordu. Yani bu karışma politikası onaylama şeklinde işletiliyordu.

Kadı, müftü ve *aglam* görevinde bulunan müderrisler, hem bu işlere vakit verdiklerinden hem de bu işler kendilerine daha fazla etkinlik sağladığından medresedeki görevlerini aksatıyorlardı. Buhara medreselerinde ise idari göreve gelenlerin böyle bir duruma sebebiyet vermemek için müderrislikten ayrılmaları gerekiyordu. Müderrislerin çoğu medresenin olduğu bölgenin yerlisi olduğu halde Buhara medreselerinden mezun olmuş; bir kısmı ise Hokand medreselerini bitirmişti.⁷⁶ Müderrislerin *mükerrir* denilen yardımcıları olurdu. Bunlar müderrisin okuttuğu dersi tekrar ettirirlerdi. Bunlar medresenin en çalışkan öğrencileri arasından seçilir, öğrenciler arasından bulunamazsa, başka medreseden getirtilirdi.⁷⁷

Medresede hocaya karşı saygı göstermek için şeklen uygulanan davranışlara rağmen, medrese öğrencisi olan molla bilimsel konularda müderris ile tartışabiliyor ve bu normal karşılanıyordu.⁷⁸ Bu ayıp sayılmıyordu. Belki de eski devirlerden kalan faydalı geleneklerden birisi de bu idi. Müderrisin otoritesi çok güçlü olmasına rağmen, öğrenci kendi fikrini açıkça beyan ediyor ve bazen tartışmalar kavga ile sonuçlanıyordu. Eğer müderris haksız ise sınıf huzurunda molladan özür diliyordu.⁷⁹ Medresede birden çok müderris olduğunda öğrenciler daha çok beğendikleri müderristen ders almakta özgür idiler. Zayıf müderrisler bazen öğrencisiz bile kalabiliyordu. Bulduğu medresenin bütün müderrislerini yetersiz gören öğrenciler ise bazen başka medreselere veya özel müderrislerin yanına gidebiliyordu.⁸⁰

Dershane bir nevi müderrisin ofisi idi. Müderris burada 5–20 kişilik guruplara ders verirdi. Bu guruplara *cemaad* denirdi. Mollalar kitaplarını ya önlerine ya yere ya da rahlelerin üzerine koyarlardı; fakat aradaki mesafeden dolayı metni görebilmek için eğilmeleri gerekirdi. Bu durum omurgada ve göğüs kafesinde baskı yarattığı için öne ve arkaya sallanırlardı. Mektepte de bu durum aynı idi. Bu devamlı sallanan ve mırıldanıyormuş gibi gözükten öğrenci kitlesi Rus yazarlarının ve yabancı seyyahların

76 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 42-43. Buhara medreselerinin bir nevi meşruiyet veren kurumlar olduğu göze çarpmaktadır. Bunun sebebi Buhara Hanlığı'nın uzun süre bölgedeki en güçlü hanlık olması ve Türkistan'da kendisinden önceki meşru siyasi gücün varisi olarak kabul edilmesi idi. Dolayısıyla bütün Türkistan için bürokrat yetiştiren bu hanlık, bir nevi meşruiyetini siyasi mirastan alıyordu.

77 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 34.

78 Eugene Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, s. 156.

79 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 41..

80 Medreselerde görev almayı başaramayan, ama kendini yetiştiren bu özel müderrislere "*kuncaki müderris*" deniliyordu. Bunlar okuttukları mollalardan ücret yerine hediye alıyorlardı. Öğretmenlere hediye verme geleneği eskiden beri yerleşmişti. Bu gelenek vakıfları yetersiz fakir medreselerde de uygulanıyordu. Öğrenciler aralarında para toplayarak müderrise veriyorlardı. F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 43-44.

dikkatini çekmiştir. Bir grup ders görüp hocanın *Allahuekber* sözü ile dersin bittiğini anlayınca sınıfı terk eder, o müderristen ders alan yeni bir grup sınıfa girerdi. Sınıflardaki ders; yemek, namaz ya da dışarıdan gelen bir misafir yüzünden kesilebilirdi.⁸¹

Medresede okuyan öğrencilere *molla veya molla baçça* denilirdi. Öğrenciler medreseye 14–15 yaşından itibaren kabul edilmeye başlanıyordu. Fakat medrese eğitiminin belirlenmiş bir süresi olmadığı için hem insanlar yıllarca burada okuyabiliyor hem de yaşlı insanlar okumaya başlayabiliyordu.⁸² Medrese talebeleri genelde 15–40 yaşları arasında olurdu. Bunlar üç gruba ayrılırlardı.⁸³

Eğitim programını tamamlayabilen öğrenciler imtihandan geçerse kadı ya da müderris oluyordu. Fakat hanlıklar zamanında bu imtihan sadece şehrin baş medresesinin mezunlarına yapılıyordu. Eğer bu programı bitiremeyip sadece okuma yazmayı öğrenmekle iktifa ederlerse yazıcı veya cemaat mollası oluyorlardı.⁸⁴

Az sayıdaki büyük medreselerde *peyş kadam* denilen yaşlı öğrenciler bulunuyordu. Bunlar çok uzun yıllar medresede okuyor, buradan neredeyse hiç ayrılmıyorlardı.⁸⁵ Bunların değişik sebepleri vardı. Bazıları sadece okumaya meraklı oluklarından, bazıları medreseyi bitirince gidecek yerlerinin olmamasından ve medresedeki bursu alabilmek için burada öğrenimlerini hiç bitirmeyerek kalıyorlardı. Bu kişiler medrese yönetimine ellerinden geldiğince yardımcı oluyor, medresedeki ufak tefek tamiratı yapıyorlardı. Bunlar *âlâ* seviyesinden burs alırlardı. Her medresede evli mollalara da rastlanırdı. Bunların bazıları sadece ders için medreseye gelir akşam olunca evlerine giderlerdi. Bu kişiler *satkın hücre*⁸⁶ denilen

81 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 32-33.

82 A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 222.

83 Yoldaş Abdullaev, *Eski Mektebde Hat-Savad Orgatiş*, s. 8.

84 A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 223; Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Poizvedenniy Po Velıçayşemu Poveleniuyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 128-129.

85 Medreselerde bazen 60 yaşlarında mollalara rastlanabiliyordu. Bobrovnikov'un 1912 yılında medresede karşılaştığı 63 yaşında bir adam evi olmasına rağmen torunu ile birlikte bir medrese hücrelerinde kalıyordu. Torunu okuyordu, yaşlı öğrencinin ise okul ile alakası yoktu, ticaret ile uğraşıyordu ve medreseden yıllık 200 ruble burs alıyordu. N. A. Bobrovnikov, *Russko-Tuzemniya Uçilişa, Mektebi i Medresi Sredney Aziyi (Puteviya Zаметki)*, s. 84-85.

86 Bu tip *Satkin Hücreler* sadece zengin vakıfları olan ve insanları cezbedecek seviyede burs veren medreselerde bulunurdu. Bazen ise medresenin kuruluşunda *satkin hücrelere* sahip olup olmayacağı belirlenirdi. Ama *satkin hücreler* o medrese fakirleştiğinde normal hücreye dönüşebiliyordu. Çünkü gelir getirmeyen bir hücre için kimse para ödemek istemiyordu. Hücreyi alan öğrenci daha sonra bu hücreyi paylaşacağı kişilere hisse satıyordu. Bir odada üç kişi kalırsa bu odaya gelecek bursu aralarında paylaşıyorlardı. Medreseyi terk eden veya bitiren öğrenci kendi hissesini yeni gelen başka birisine satıyordu. Başlangıçta buraların satışından gelen gelirler medresenin tamiratında kullanılıyordu. Hücrede hisse alan öğrenci medresede okuma hakkı da kazanmış sayılıyordu. Aslında *satkin hücreler* için alınan para bir nevi günümüzdeki iş yerlerinin devrinde alınan hava parasına benziyordu. Müderrisleri meşhur olan medreselerde bu durum *satkin hücre* sayısının fazla olmasına yol açıyordu. Bazı medreselerde ise medresede okumayan veya burayı sadece geceleri kalacak bir yer olarak kullanan şahıslar aynı zamanda da buraların gelirlerinden faydalanmak için hücreleri satın alıyorlardı. Bunlar medreseye vakıf gelirlerinin dağıtılacağı gün gelecek para alıp gidiyorlardı. F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 46-48. Bazı medreselerde müderrisler öğrencilerin başı ile anlaşıp, mevcut öğrenci sayısını fazla gösterip, bu öğrenciler için hücre başına ödenen bursları kendileri alıyorlardı. Abdurauf Fitrat, *"Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktablari Hususida Kilgan Munazarasi"*, s. 54.

hücreleri alıp burada oturmasalar bile bu hücreler için vakıf gelirlerinden tahsis edilen burslardan faydalanıyorlardı.⁸⁷ Mollalar arasında medrese değiştirmek pek rastlanan bir durum değildi. Fakat en çalışkan öğrenciler, en itibarlı sayılan Buhara ve Hokand medreselerine gitmeye çalışıyorlardı.⁸⁸ Öğrenimini bitirmeden medreseyi terk eden öğrenci sayısı ise çoktu. Mollaların bir kısmı Molla Celal kitabına gelmeden Tehzib kitabında eğitimini bırakıyordu. Medresede derslerle çok fazla alakası olmayan müderrisin veya mükerririn yanına gidip sadece ezberleyip pek bir şey öğrenmeyen öğrencilere *hatim kılğan* (hatmetmiş) denilirdi. Bunlar genellikle durumu iyi ailelerin çocukları idiler. Bunlar için önemli olan, ünlü bir medresede veya müderrisin yanında okuduklarını söyleyebilmektir. İmtihanlar eskiden halka açık olarak yapılırken, zamanla birçok medresede yüzeysel ve sadece dışarıdan gelen yeni öğrencilerin bilgilerini ölçmek için yapılır duruma gelmiştir.⁸⁹

Öğrenciler kendilerine verilen bursları başka birisine satabiliyorlardı. Bu hukuken uygun bir davranış olmasa bile yaygınlaşmış bir uygulama idi. Zamanla medresenin öğrenciler için ayırdığı burslar öğrencilikle hiç alakası olmayan, sadece burs için medreseye gelen insanların eline geçebiliyordu.⁹⁰

Medrese öğrencileri genellikle Özbek ve Taciklerden oluşuyordu. Bunların arasında Kazak ve Tatarlara da rastlamak mümkün idi; çünkü özellikle Buhara ve Semerkand medreseleri bütün Türkistan'da hatta İdil-Ural bölgesinde itibarlı idiler.⁹¹ Buralara gelip medrese eğitimi almak sanki bir gelenek haline dönüşmüştü. Medreseler o eski ihtişamlı günlerinden çok uzakta olsalar bile öğrenci akımı devam ediyordu.⁹²

Buhara ve Semerkand medreseleri bütün İslam dünyasında özellikle Türkistan ve çevresinde büyük üne sahipti. Buradaki medreselerde okuyup ülkelerine dönen öğrencilerin itibarları yüksek oluyordu. Medreselerde okumak için Çin'den, Rusya'dan, Afganistan'dan, Hindistan'dan öğrenciler geliyordu. Medreselerin vakıflar tarafından desteklenmesi, Buhara Emiri'nin bu eğitim kurumlarına destekte bulunması ve bunların sonucu olarak burs sisteminin güçlü olması da, bu öğrenci akımının sürekliliğine katkıda bulunuyordu.⁹³ Medreselerde çoğunlukla Türkistan'ın yerleşik ahalisi okuyordu. Az sayıdaki konargöçer ahaliye mensup mollaları ise

87 A.g.e., s. 45.

88 Bir öğrenci öğrenim hayatı boyunca aynı medresede okumak zorunda değildi. Çeşitli sebeplerle başka medreselere geçmek mümkündü. Bir medresede okuyan öğrencinin dışarıdan ders alması da mümkündü. Katıldığı dersin harcını o dersin müderrisine ödeyerek derslere devam edebilirdi. Annette M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 78.

89 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 34.

90 Annette M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 78.

91 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri(1917 Yılına Kadar)", *DTCF Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 3-4, 1966, s. 96-97.

92 V. V. Bartold, "Şkoli", s. 297.

93 Arminius Wamberg, *Bir Sahite Dervişin Orta Asya Gezisi*, Haz: N. Ahmet Özalp, (İstanbul: Ses Yayınları, 1993), s.164

yerleşik arkadaşları tarafından daha aşağı görülüyorlardı. Onlara daha az yetenekli ve İslam biliminin nimetlerine layık olmayan kişiler olarak bakılıyordu.⁹⁴

Medreselerde Perşembe ve Cuma günleri olmak üzere haftanın iki günü ders yapılmazdı. Bu iki gün öğrenciler kendi aralarında ve yaşça büyük öğrencilerden ders alarak çalışırlardı. Öğrenciler gruplar halinde müderristen her gün 1,5 saat ders alırlardı. Dersler sırasında namaz, yemek ve misafirler için ara verilirdi. Ders saatleri kesin kurallarla belirlenmemişti, yani esnekti. Öğrenciler sonra bu dersi tekrar eder, kendileri çalışır veya müderrisin yardımcısı olan *mükerrir*’den anlamadıkları konularda yardım alırlardı. Derslere devam mecburiyeti olmasa da bir öğrenci altı ay kadar gelmezse bursu kesilirdi. Bir kurdan diğer kura geçilirken imtihan yoktu. Bir medreseden öbürüne geçilirken imtihan yapılabiliyordu.

Öğretim yılı Ekim ayında başlıyor ve Nisan ayında sona eriyordu. Dersler Pazar, Pazartesi, Salı ve Çarşamba olmak üzere haftada dört gün yapılıyordu. Ramazan ayı tatil idi, Ramazan ve Kurban bayramlarında on beşer gün tatil vardı.⁹⁵

Kırım medreselerinde eğitim 10 yıl, İdil-Ural bölgesinde 8 ila 15 yıl, Buhara’da ise 20 yıl sürüyordu.⁹⁶ Özellikle Türkistan medreselerinde öğrenciler kışın altı ay ders görüp geri kalan altı ayda ise⁹⁷ taşra bölgelerine dağılarak imamlık yapıp hem öğrendikleri bilgilerin pratiğini yaparak halka faydalı oluyor, hem de para kazanıyorlardı. Öğrenciler kazandıkları bu paraları müderrislere derse başlama ücreti olarak veriyorlardı. Buna *iftihah* deniliyordu. Bu uygulamaya karşı çıkan Fitrat, bunun öğrencileri medreseden kopardığını, altı aylarının ilimden uzak olarak boşa gittiğini, ayrıca burslu olan öğrencilerin müderrislere ilave olarak para vermelerinin de haksızlık olduğunu yazıyordu.⁹⁸

Medrese öğretiminde öğrenciler üç kura ayrılıyorlardı. Her kuru okuyan öğrenci o kuru seviyesine göre isim alıyordu. Bu kurlar *edna* (başlangıç), *evsat* (orta) ve *ala* (yüksek) olarak adlandırılıyordu.⁹⁹

Edna kurunda öğrenciler Farsça ve Arapça kitaplardan Arap dili grameri görmeye başlıyor, daha sonra İslam hukukunu Arapça kitaplardan okuyorlardı. Bu bölüm bittikten sonra birbirinden farklı iki kur başlıyordu: *masalya* (fıkıh) ve *müşkilat*. Öğrenciler isterlerse bunlardan birisine devam ediyor, isterlerse her ikisini de okuyabiliyorlardı. *Masalya* seçenlere Arapça kitaplardan İslam hukuku öğretiliyordu. *Müşkilat*

94 Medresedeki bu anlayış Türkistan’daki genel psikolojiyi yansıtıyordu. Konargöçerler ve yerleşik Türkler arasında hayat tarzı farklılığından kaynaklanan, İslam’ın yaşanmasından, dünya görüşüne kadar birçok alanda farklılıklar mevcuttu.

95 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Poizvedenniy Po Veliçayşemu Poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 128-129; Yoldaş Abdullaev, *Eski Mektebde Hat-Savad Orgatış*, s. 8.

96 Ayşe-Azade Rorlich, *Volga Tatarları*, (İstanbul: İletişim, 2000), s. 181.

97 ÖCMDA F 1009, Op. 1, D. 90, L. 48.

98 Abdurauf Fitrat, *“Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktablari Hususida Kilgan Munazarasi”*, s. 50.

99 R. A. Zaripova, *İzuçeniye İnostrannih Yazıkov V Turkestane (1865–1924)*, (Nukus: Karakalpakia, 1971), s. 26.

seçenlere ise Arapça kitaplardan dinî bilimler ve felsefe okutuluyordu. Bu bölüm bütün öğrencilerin ilgisini çekmiyordu.¹⁰⁰

Akaid kitabını bitirene kadar öğrenciler *edna* denilen gruba ait oluyorlardı. Akaid kitabından Molla Celal kitabına geçene kadar *evsat* denilen guruba ait sayılıyorlardı. Molla Celal kitabını öğrenmeye başlayınca *ala* seviyesine gelmiş kabul ediliyorlardı.¹⁰¹

Kurları ve kitapları belirli bir zaman süresinde bitirme zorunluluğu yoktu. Fakat genelde her kur üç-dört yıl sürüyordu. Her öğrenci bulunduğu seviyeye göre burs alıyordu. Mesela yüksek kur seviyesinde bulunan *Ala* öğrencileri yılda 15 ila 35 ruble arasında bir burs alıyorlardı. En alt kur olan *Edna* öğrencileri ise yılda 4 ila 12 ruble arasında burs alıyorlardı. Her öğrenci istediği müddet istediği kurda okuyabiliyordu. Ancak, daha fazla burs almak isteyen ve kendilerine güvenen öğrenciler bir an önce bir üst kura geçmek istiyorlardı. Birçok medrese öğrencisine aldığı burs yetmemekte idi. Fakir öğrencilere *kaşak molla* deniliyordu. Bunlardan bazıları, zengin öğrencilerin işlerini yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. Medresede çok uzun okuyan bazı öğrenciler dini bilimlerin enginliğine olan hayranlıklarından dolayı bunu yapıyor idilerse de, genellikle maddi sebepler daha ön plana çıkıyordu. Bazıları medrese hayatına alıştıkları, bazıları dış dünyadaki hayata ayak uyduramayacaklarını veya medrese dışında burada aldığı ücreti kazanamayacaklarını düşündüklerinden eğitimini bitirmiyor ve yıllarca medresede öğrenci olarak kalıyordu.¹⁰²

Mekteplerin ve medreselerin belirli bir müfredatı olmadığını iddia eden bazı Batılı yazarların¹⁰³ görüşünün aksine, modern manada olmasa bile, bu okullarda müfredatın olmadığını söylemek zordur. Medreselerin kuruluşunda okulun programı ve okutulacak kitaplar kayıt altına alınıyordu. Kuşkusuz, her medresenin programı birbirinin tıpa tıp aynısı değildi. Fakat Türkistan medreselerinin hemen hepsinde eğitim programı birbirine yakındı. Okutulacak dersler, bunların kitapları ve sırası belirlenmişti. Yine bu okullarda imtihan sisteminin olmadığı da kaynaklarda sıkça işlenmektedir. Modern manada imtihan olmasa da, bu okullarda öğrencinin kişisel gelişimi takip ediliyordu. Molla mektepte öğrencinin öğrenme hızına göre okunacak kitapların hızını ayarlıyordu. Eğitimin kalitesinin çeşitli sebeplerden dolayı geri kalması ve özellikle öğretmenlerin seviyesinin düşmesinden dolayı Türkistan mektep ve medreselerinin Orta Çağ'daki parlak günlerinden çok uzak olmaları, yani mektep ve medresedeki programın artık hayata geçirilmemesi, bu eğitim kurumlarının müfredatlarının olmadığını göstermez.

100 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Pbizvedenniy Po Veliçayşemu Povelenyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 125.

101 A.g.e., s. 128.

102 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 125.

103 Ayşe-Azade Rorlich, *Volga Tatarları*, s. 181.

Eski Usul Medreselerde Eğitim Ve Öğretim

Her medresenin eğitim programı ve bunun ayrıntıları medreseyi kuran kişi tarafından tüzük belgesinde belirtiliyordu. Bu belge hanlar tarafından onaylanıyordu.¹⁰⁴ Medresede öğrenim Evvel İlim (*Aval-i İlim*) kitabı ile başlıyordu. Bu kitap soru cevap şeklinde düzenlenmişti ve Farsça idi. Bu kitap öğrenildikten sonra esas müfredata geçiliyordu. *Sığa*, *Zenjani*, *İhlil*¹⁰⁵, *Muzi*, *Avamil*, *Harekat* kitapları ezberleniyordu. Bu kitapların ilki Farsça kalanlar ise Arapça idi.¹⁰⁶ Daha sonra ise *Kapiya* isimli Arap dili gramer kitabına geçiliyordu. Bu kitap mektepteki kitapların aksine açıklamalar ile öğrencilere öğretiliyordu. Medresede Arap dili hâkimdi. Medreseyi bitiren bir kişi fizik, kimya, zooloji, botanik, coğrafya, tarih ve ileri derece matematik alanında bir şey öğrenmeden, medreseden mezun olmasına rağmen, eğitilmiş insan olarak kabul ediliyordu.

Medreseyi bitiren bir kişi kendi dilinde yani Türkçe yazarken genellikle hata yapıyordu. Bunun sebebi ise Türkçe ya da Tacikçe bir gramer kitabının medrese müfredatında bulunmaması ve sadece *Kapiya* denilen kitaptan Arapça'nın gramer kaideleri ile öğretilmesi idi.¹⁰⁷ Bu kitaptan sonra, kitabın şerhi olan *Şarhmulla* kitabına geçiliyordu. Bu kitapların öğrenilmesi üç yıl kadar sürüyordu. Öğrencilerin bu kitabın yani Arapça'nın öğreniminde gösterdikleri başarı medrese hayatları boyunca sürececek başarılarının göstergesi oluyordu. Çünkü eğitim Arap dili ağırlıklı idi ve bir öğrenci Arapçayı ne kadar iyi öğrenirse bundan sonraki dersleri anlama ve takip etmesi de o derece kolaylaşıyordu.¹⁰⁸ Medresede *Kapiya* kitabı veya ondan sonraki kitap okunurken medreseyi bitiremeyeceğini düşünerek ayrılanlar yazıcılık (yazıcılara *mirza* deniliyordu) yapıyorlardı. Bunlar Farsça kitaplar okuyarak kalıplar ezberlemeye çalışıyor ve bu şekilde dillerini süslemeye çalışıyorlardı. Arapça gramer eğitiminden sonra medrese eğitimi ikiye ayrılıyordu. *Müşkilat* denilen genel eğitim bölümü ve *masalya* denilen hukuk bölümü. Bilimsel açıdan kendini tam olarak yetiştirmek isteyenler her ikisini de okuyorlardı. Orta derece eğitim almak isteyen mollalar *müşkilatı* tercih ediyorlardı. Köy medresesi mollası ve cami imamı olmak isteyenler ise *masalya* eğitimini tercih ediyorlardı. Bu iki bölümde de öğrencilerin bazıları programı tamamlayabiliyorlardı.

Genel eğitim bölümü olan *müşkilatta* ise şu kitaplar okutuluyordu: Şemsiyye (Mantık), Haşiye (mantıkla ilgili şerh kitabı), Akaid (itikad, İslam felsefesi), Tehzib (ıslah, diyalektik), Hikmetü'l-ayn (astroloji ve kozmografiyi de içeren metafizik),

104 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 125.

105 Otčet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Poizvedenniy Po Veliçayşemu Poveleñiyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 126.

106 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 29.

107 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 125.

108 Bu kitapların öğrenilmesinin ne kadar önemli olduğunu vurgulamak için şöyle bir kalıp cümle kullanılıyordu. "Etimoloji bilimlerin anasıdır, sentaks ise babasıdır." Fakat Türkistan'da kimse kendi anadilinin gramerini bu derece bilmiyor ve bilme ihtiyacı hissetmiyordu. F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 29.

Molla Celal (mantık ve din bilimi), Tavzih (açıklama, Kuran ve hadis kitaplarındaki din ve fıkıh meselelerinin çözümleri), Müşkat-i Şerif (menkıbeler), Tefsir Kazi-i Beyzav-i (Kadı Beyzavi Tefsiri). Neredeyse hiçbir Türkistan medresesinde bu program tamamen okutulmuyordu. Mollaların çoğu ilk beş kitabı ve tehzibi kısaltılmış olarak okuyup, medreseden ayrılıyorlardı.

Bazıları *masalya* bölümünün ilk kitabı olan *Muhtasar-ul Vıkaya* nın ilk bölümünü öğrenmekle iktifa ediyorlardı. *Masalya* bölümünde okutulan kitaplar şu şekilde idi: *Fıkıh-ı Kaydani* (helal, haram, vacib, farz, mekruh fiiller konusunda bilgiler içeriyordu), *Muhtasar-ul Vıkaya* (ilk bölümünde abdest, namaz, oruç, zekât ve hac, ikinci bölümünde ise sivil ve ceza hukuku anlatılıyordu).¹⁰⁹ İleride kadı, müftü veya *aglam* olmak isteyenler *masalya* (fıkıh) bölümüne devam ederek, tam olarak bütün programı işliyorlardı. İlim öğrenmeye ve kendini yetiştirmeye çalışan mollalar ise birkaç yıllık eğitimden sonra Buhara ve Hokand medreselerine gitmeye çalışıyorlardı. Belirtilen kitaplar dışında öğrenciler, müderrislerin onayı ile Hafız, Bedil ve Fuzuli gibi şairlerin şiirlerini de okuyabiliyorlardı.¹¹⁰

Medreselerde okutulan dersler ve kitaplar genelde Arap dili grameri ve din ile ilgiliydi. Din dışı konular medrese programında eskiden olduğu kadar yer almıyordu. Edebiyat ve tarih gibi konular küçümseniyor, bunlarla uğraşmak hoş karşılanmıyordu. Dil ve dini bilimler dışındaki bütün bilimlere karşı bir ön yargı ve aşağı görme durumu vardı.¹¹¹ Hatta bunlarla ilgilenmek isteyen kişiler bunu gizli bir şekilde yapma ihtiyacı hissediyordu.¹¹² İslam tarihi dersleri bile okutulmuyordu.¹¹³ Coğrafya da küçümsenen bilim dallarından birisi idi. Öğretimde yeri olsa da, genel olarak *kıssahan* denilen kişilerin sokakta, pazarda halka anlattıkları hikâyeler arasında bunlara yer veriliyordu.¹¹⁴ Coğrafya konusunda en iyi sayılan kitap Farsça olan *Malumatu'l-Afak* kitabı idi. Bu kitap modern bilgilerle çelişen birçok hurafeler içeriyordu.¹¹⁵ Dünyevi bilim olarak okutulan matematik ve coğrafya çok basit şekilde veriliyordu. Matematik ya seçmeli ders statüsünde okutuluyor ya da *faraiz* adı altında miras hukuku içinde öğretiliyordu. Bu derste dört işlem, kesirler, oranlar, asal sayılar öğretilmekte idi, cebir öğretilmiyordu. Sadece Buhara'nın bazı medreselerinde cebir öğretiliyordu. Aritmetiğin dört işleminden sonra geometriye geçiliyordu. Dörtgen ve dörtgenlerin alanlarının hesaplanması öğretiliyordu. Bütün

109 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Pvizvedenniy Po Veliçayşemu Povelenyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 126.

110 A.g.e., s. 127.

111 Annnete M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 81.

112 Arminius Wamberg, *Bir Sahite Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 164. Tarih alanında Özbekçe ve Tacikçe yazılmış birçok eser vardı, fakat bunlara medresede yer verilmiyordu ve tarih bir bilim olarak kabul edilmiyordu. Coğrafya konusundaki görüşler ise hurafelere dayanıyordu. V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 125.

113 A. Sergey Zenkovskiy, *Rusya'da Türklük ve İslam*, s. 72.

114 Abdurauf Fitrat, *Hindistanda Bir Farangi İla Buharalı Mudarrisning Cadiid Maktablari Hususida Kilgan Munazarasi*, s. 47.

115 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 125.

üçgenler dik üçgen ve bütün dörtgenler dikdörtgen olarak kabul ediliyordu. Bunlar İslam hukuku okutulurken miras paylaşımında toprağın pay edilmesinde gerektiği için öğretiliyordu. Astroloji ise hanların saraylarında itibar gören bir alandı. Buna düşkünlük uzun zamandır bir gelenek haline gelmişti.

Buhara, Rus işgali altında olmamasından dolayı araştırma konumuza dâhil olmasa da, mektep ve medrese sistemi bütün Türkistan'da, ufak tefek farklılıklarla, aynı olduğu ve Buhara medreseleri Türkistan medreseleri içinde en iyi durumda oldukları için onlarla ilgili verilerin kullanılması işgal öncesi veya esnasındaki kaynaklara dayanmaktadır. Aşağıda, Buhara medreselerinde okutulan kitapların listesi bulunmaktadır:

1. yıl: Bed'ul-ilm/ Evvel-i ilim: Dersler Farsça olan bu kitapla başlıyordu.
2. yıl: İzzî, Zencâni, Ma'azi: İslam Tarihi.
3. yıl: el-Kafiya: Arapça nahiv.
4. yıl: Şarh-i Cami'den El-Merufat: Temel Arapça gramer.
5. yıl: Şarh-i Cami'den Şerh-i Mecrurât: Arapça gramerde tamlamalar.
6. yıl: Şarh-i Cami'den Şerh-i Mensubât:
7. yıl: Şarh-i Cami'den Şerh-i Mebniyât:
8. yıl: Şarh-i Cami'den Hamd-i Bahs-i İsm Şerhi
9. yıl: Haşiye-i Kutbiyye'den "ve rettebtuhu ala mukaddime".
10. yıl: Hamd-i Akaid.
11. yıl: Akaid'den "ba'du....".
12. yıl: Akaid'den "Semme....".
13. yıl: Akaid'den "Hakaiku'l-Eşya".
14. yıl: Hamd-i Tezhib.
15. yıl: Tezhib'ten "Tarifu'l-ilm".
16. yıl: Hikmetu'l-Ayndan "el-Hikmet ul İstikma'l un-nefs".
17. yıl: Hikmetu'l-Ayndan "el-Mevcudu bedihi".
18. yıl: Molla Celal'den "Yemen vefkânâ".
19. yıl: Molla Celal'den "Setefteriku".
20. yıl: Sahih-i Buhari'den "İnnemel a'malu binniyat", Beyzavi'den "Tefsir-i Muvazzeteyn".¹¹⁶

Fakat bu kitapların kendileri değil haşiyeleri okunuyordu. Her kitaba 15 kadar şerh yazılmıştı. Öğrenciler aslını görmedikleri ve okumadıkları kitaplar hakkında yazılmış tenkitleri ve tenkitlerin tenkitlerini okuyorlardı.¹¹⁷ Bu kitapların büyük kısmı Arap dili grameri ve bu gramerle ilgili tartışmaları içeriyordu. Medreseden

116 Abdurauf Fitrat, *"Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktablari Hususida Kilgan Munazarasi"*, s. 56; Ahmet Salih Bıçakçı, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller, 1900-1924*, Haz. Timur Kocaoğlu, (Hollanda: SOTA Yayınları, 2001), s. 145-147.

117 Abdurauf Fitrat, *"Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktablari Hususida Kilgan Munazarasi"*, s. 56-58. Haşiye, şerhin şerhi manasına geliyordu. Burada kitabın açıklaması ve buna karşı yazılmış tenkitler ve tenkitlere karşı yazılmış diğer tenkitler veriliyordu. Öğrenciler aslını okumadıkları ve görmedikleri kitaplar üstünde yorumları okuyorlardı. Kaynağın aslı yerine onun yorumu ön plana geçmişti. Batılı bir seyyaha göre medresedeki öğretim çürümüşü, bunu şu şekilde tarif ediyordu "tadını kaybetmiş bilginin sonsuza kadar geniş getirilmesi ve buna harcanan vaktin bir daha geri getirilemeyecek oluşu". Annette M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 82.

sadece dünyevi bilimler değil dini bilimler de bir ölçüde dışlanmıştı. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Usul-i Fıkıh gibi bilimler müfredatta gerektiği kadar yer almıyordu.¹¹⁸

Öğrenciler kitapları para ile satın alırlardı. Kitap işlenip bittikten sonra daha az bir fiyata satılabilirdi. Rus idaresinin yerleşmesine kadar kitaplar elle çoğaltılırdı. Bazı medrese öğrencileri bundan para da kazanırlardı. Fakat resimli ve matbu kitapların piyasaya girmesi ile elle çoğaltılan kitapların sayısında azalma oldu. *Kafiye* ve *Semiye* kitabı bir rubleden satılıyordu. *Tavzihi* ve tefsir kitabı ise 8–10 rubleden satılıyordu. Matbaada basılan kitaplar yaygınlaştıktan sonra medrese öğrencilerinin kitap istinsahından kazandıkları para azaldı.

Mektedir ve medreselerde imtihanın olmadığı görüşü, mektep ve medresede sadece ezberci bir eğitimin verildiğini anlatan kaynaklarda ve modern araştırmalarda da yaygın olarak dile getirilmektedir. 19. yüzyılın sonunda bir medreseyi ziyaret eden Batılı bir seyyah bir müderrise “Öğrencilerinizi imtihan eder misiniz?” diye sorduğunda müderris “Evet yaparım, durumlarından memnum değilsem yeni bir kitaba geçmelerine izin vermem”¹¹⁹ diyerek karşılık vermiştir. Elbette medresedeki imtihan Batı okullarındaki gibi değildi ve imtihan neticesinde öğrenciye bir not verilmiyordu. Öğrenmeden kastedilen de çoğu zaman ölçülebilecek bir ilerleme değil, metinleri ezberleme ve öğrenme idi. Ama medrese metinlerinin soru cevap şeklinde işlendiğini öğrenciler ile müderris arasında fikri tartışmalar çıktığını da bilmekteyiz. Bu açıdan medresedeki öğretim gelenekleri ile mektebin öğretim geleneklerini ve ezberci yapısını aynı olarak kabul edemeyiz. Medresede sadece ezber değil, okunan kitapların idrak edilmesi de - ölçüsü değişmekle birlikte - teorik olarak öğrenciden talep edilmekte idi. Bu durumda Batılı sistemlerdeki gibi olmasa bile, kişisel gelişim ve sorulara verilen cevaplar ile öğretmenin öğrencinin durumunu kontrol etmesini imtihan olarak kabul etmek zorundayız. Bu da pek çok araştırmacının mektep ve medresede imtihan olmadığı yönündeki savını geçersiz kılmaktadır.

19. yüzyılda Çarlık Rusyasının işgalinden önce, Türkistan, Müslüman dünyasının en geri kalmış bölgelerinden birisiydi. Fakat buna rağmen özellikle Buhara ve Semerkand medreseleri dini eğitim alanında eski ünlerini koruyorlar ve sadece Türkistan bölgesinden değil, aynı zamanda İdil-Ural bölgesinden bile öğrenci çekmeye devam ediyorlardı.¹²⁰ Çarlık Rusyası bu bölgeye geldiğinde iyi organize olmuş ve yaygın bir eğitim ağı ile karşılaştı.¹²¹ Elimizde kesin istatistikler olmadığı için Türkistan’ın Ruslar tarafından işgali esnasında ne kadar mektep ve medrese olduğunu tespit etmek mümkün değildir. 1894 yılında TGAV’de 6.445 eğitim kurumu ve bunlarda okuyan 90.933 kişi olduğu bilinmektedir.¹²² Fakat bu rakam da kesin değildir. Çünkü Rus idaresinin bütün Müslüman eğitim kurumlarını tespit edebildiğini söylemek güçtür.

1890–95 arasında Nalivkin’in 3. Rayon müfettişliği ile valilikte yeni medreselerin kurulduğu ve birçok medresenin kapanmasına rağmen yeni kurulan medreseler

118 A.g.e., s. 58.

119 Annnete M. B. Meakin, *In Russian Turkistan a Garden of Asia and Its People*, s. 80.

120 V. V. Bartold, “Şkoli”, s. 297.

121 Helene Carrère D’encausse, “Tsarist Educational Policy in Turkestan 1867-1917”, *Central Asian Review*, Cilt: 4, Sayı: 1, 1963, s. 374.

122 A.g.e., s. 373.

sebebiyle bölgedeki medrese ve mektep sayısının Çarlık hâkimiyeti devrinde de artış gösterdiği saptandı. 1876 yılında üç oblastta tespit edilebilen 138 medrese varken, 1893 yılında bu sayı 313'e çıkmıştır. İşgalden önce Sır Derya bölgesinde 21 medrese varken, 1891 yılında bu sayının 32'ye çıktığı tespit edildi.¹²³ Fergana bölgesinde 124 ve Semerkand'da ise 58 medrese bulunuyordu.¹²⁴ Mektep ve medreselerdeki artış şu şekilde idi. :

Tablo 1: TGAV'deki Müslüman Öğrenim Kurumları ve Öğrenci Sayısının Yıllara Göre Dağılımı

	1894*	1899 g.	1910 g.
Öğrenim Kurumlarının Sayısı	6445	6430	7571
Öğrenci Sayısı	90 933	95 000	103 037
Okul Başına Ortalama Öğrenci Sayısı	14.1	14.7	13.6

Kaynak: Kiriak Bendrikov, *Çerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*, (Moskova: 1960), s. 332. *Yedisu ve Hazarötesi oblastları dahil değildir.

Öğrenim idaresinin verilerine göre 1910 yılında valilikte 7571 Müslüman Okulu bulunuyor ve bunlarda 103.037 çocuk ve delikanlı okuyordu. 1913 yılında kurumların sayısına 100 tane daha eklenmesine rağmen öğrenci sayısı 20 bin eksilmiştir. Bunu bu dönemde artan YUM'ların ve RYO'nun açılması ile açıklamak mümkündür.

Tablo 2: 1899 Yılında TGAV'deki Müslüman Eğitim Kurumlarının Sayısı

Oblastlar	Mektep Öğrencisi	Mektep Öğrencisi	Karihane Öğrencisi	Karihane Öğrencisi	Dala-il-Hana Öğrencisi	Dalailhane Öğrencisi	
Sır Derya	1809	19 453	2	40	-	-	
Fergana	1143	11 145	312	974	4	56	
Semerkand	1680	14 175	19	189	-	-	
Toplam	4632	44 773	333	1203	4	56	
	Karihane Öğrencisi	Dala-il-Hana Öğrencisi	Dalailhane Öğrencisi	Medrese Öğrencisi	Medrese Öğrencisi	Toplam Kurum	Toplam Öğrenci
	40	-	-	49	1099	1860	20 593
	974	4	56	159	5230	1618	17 405
	189	-	-	69	1606	1768	15 970
	1203	4	56	277	7935	5246	53 967

Kaynak: S.M. Duhovskiy, *İslam v Turkestane (Vsepoddaneysiy Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Duhovskogo)*, (Taşkent: 1899), s. 261.

¹²³ Kiriak Bendrikov, *Çerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*, (Moskova: Izd-vo Akademii Pedagog Nauk RSFSR, 1960), s. 332.

¹²⁴ Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, *Poizvedenniy Po Veliçayşemu Poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo)*, s. 122.

Yukarıdaki tablolarda 1899 yılına ait Müslüman eğitim kurumları sayılarında farklılık bulunmaktadır. Aslında Türkistan'da eğitim ile ilgili hiçbir istatistik kesinlik arz etmemektedir. Fakat 1899 yılında TGAV'ye iki yeni oblastın, Yedisu ve Hazarötesinin katıldığını hesap edersek, 1899 yılından sonra istatistiklerdeki büyük farklılıkları anlam verebiliriz. 1 Ocak 1916 itibarıyla Türkistan'da mektep sayısı 7.550 medrese sayısı ise 425 idi. Bölge bazında dağılım şu şekildeydi:

Tablo 3: 1 Ocak 1916 İtibarıyla TGAV'deki Müslüman Eğitim Kurumlarının Sayısı.

Oblastlar	Mektepler	Medreseler
Sır Derya Oblastı	1 158	31
Fergana Oblastı	2 460	105
Semer kand Oblastı	3 210	196
Hazarötesi Oblastı	271	83
Yedisu Oblastı	2	34
Toplam	7 550	425

Kaynak: N.A. Bobrovnikov, "Sovremennoe Polojenie Uçebnogo Delo U İnorodçeskih Plemen Vostoçnoy Rossii", *JMNP*, 5 (69), 1917, s. 75.

Müslüman okullarındaki toplam öğrenci sayısı 100.000'i aşıyordu; ancak idare öğrenci sayısı hakkında kesin verilere sahip değildi. Semerkand bölgesinde 1894 ile 1911 yılları arasında öğrenim kurumları sayısındaki artış oranı % 57, öğrenci sayısındaki artış ise % 25 idi. Sır Derya Oblastı'nda ise okul sayısı da öğrenci sayısı da azalmıştır. Okul sayısı 2.546'dan 917'ye, öğrenci sayısı ise 30.345'den 19.182'ye inmiştir.¹²⁵

Karihaneler

Karihane olarak adlandırılan eğitim kurumlarına mektebi bitiren çocuklar gidebilirlerdi. Bu okullar hafızlık okulları idi ve burada Kur'an-ı Kerim'i ezbere okuma öğretiliyordu. Okullarda eğitim genelde 3-4 yıl sürüyordu. Burada eğitim veren öğretmene *karidamla*, burayı bitiren öğrencilere ise *kari* deniliyordu. Okul mezunlarından sesi güzel olup güzel kıraat edenlere ise *karikurra* deniliyordu. Bu okullar genelde hücrelere sahip idiler. Bazı *karihanelerde* öğrencilerin kaldıkları hücrelerin masrafları da vakıflarca karşılanıyordu.¹²⁶ Buraya genelde yaşlı büyük kişiler geliyordu. Gelenlerin bir kısmı da kör veya başka bir sakatlığı olan insanlar idi. Burayı bitirenler Ramazan ayında veya cenaze törenlerinde Kuran okuması için çağrılıyorlardı.¹²⁷ 1883 yılında Fergana'daki *karihanelerde* 252 öğrenci okuyordu.¹²⁸

¹²⁵ Kiriak Bendrikov, *Çerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*, s. 333.

¹²⁶ Yoldaş Abdullaev, *Eski Mektebde Hat-Savad Orgatış*, s. 8.

¹²⁷ A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 223.

¹²⁸ O. Hasanbayeva, C. Hasanbayev, H. Hamidov, *Pedagogika Tarihi*, s.115.

Dalailhaneler

Büyükler için kurulmuş olan bu okullarda Arap dili öğretilmeye çalışılıyordu. Takip edilen ana kitap Hz. Muhammed'in hayatını anlatan *Dalail-i Hayrat* isimli kitap idi. Bu kitabın okunması bir yıl devam ediyordu. Bu okullar pek yaygın olmamak ile birlikte bunlardan Taşkent'te 4-5 tane, Fergana'da 2 tane, Andican'da da 2 tane vardı. Bu okulları bitirenlere *meddih* denilirdi. Sokak ve çayhane gibi yerlerde Müslümanlık ile ilgili hikâyeler anlatırlardı.¹²⁹ Türkistan'da ayrıca *salavathane* ve *mesneviyhane* denilen eğitim kurumları da mevcuttu.¹³⁰

SONUÇ

Mektep çocuklara ilk eğitimin verildiği yer idi. Türkistan'da eski usul mektep ve medrese eğitimi Rus işgali öncesi toplumun ihtiyaç duyduğu insan tipini yetiştiriyordu. Bu eğitim müesseseleri eski ihtişamlı günlerinden çok uzaktılar, çağın gerisinde kalmış olan bu kurumlarda neredeyse bütün dünyevi bilimler müfredat programından çıkarılmıştı. Fakat dışı kapalı, kendi değerler sistemi içinde yaşayan bu toplum için daha fazlası zaten gerekli değildi. Toplumun istediği insan tipinin yetiştirilmesi yeterli görülüyordu. Mektep toplumun geleneklerini tahrip etmiyor, onlara yeni alışkanlıklar ve ihtiyaçlar kazandırarak toplumun dengesini bozup çocukları yeni arayışlara itmiyordu. Mektebi bitirenler temelsiz algılamalara sahip olmuyorlardı.¹³¹ Sabahtan akşama kadar mektepte eğitim gören çocuklar sokağın zararlı etkilerinden korunuyorlardı.¹³² Eğitimin amacı okuma yazmayı çok iyi bilen ve daha üst eğitim kurumlarına ve meslek okullarına giderek yeni gelişmeleri takip edecek bireyler yetiştirmekten ziyade, toplumun geleneklerini ve değerlerini devam ettirmektir. Aslında dünyanın birçok ülkesine göre Türkistan'da okullaşma oranı yüksekti. Ancak Türkistan'da ilk mektepten beklenen, çocuğa dünyevi bilgilerin verilmesi değil, İslami bilgilerin öğretilerek çocuğu yaşadığı toplumun uyumlu bir bireyi haline getirilmesi idi. Gelişmiş toplumların sahip oldukları eğitim sisteminin kalitesi ve seviyesi Türkistan için adeta lüks idi. Zaten o zamanki hayat şartlarında bunun gereği de yoktu. Modern bir eğitim kurumundan mezun olmuş kişilerin topluma ayak uydurması ve kabul görmesi de zordu. Toplumun ihtiyacı olan birçok modern alet, edevat ve bilimum şeyler ithalat yolu ile ediniliyordu. Bunda bile büyük problemler çıkıyordu. Bunların üretimi konusunda bir ihtiyaç hissedilmiyordu. Hissediliyorsa da, toplumda bu ihtiyacın giderilmesi düşüncesi belli bir dönüşümü tetikleyecek seviyede değildi. Rus yazarları mekteplerin çocukları körelttiğini, buralarda ana dilde eğitim olmadığı için öğretilen bilgilerin çocuğu hayata hazırlamadığını, okulları bitiren çocukların okuma yazma öğrenemediği için sıradan işçilere dönüştüklerini belirtmişlerdir.¹³³

129 A.g.e.

130 Eugene Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, s. 56.

131 A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 221.

132 William K. Medlin, William M. Cave, Finley Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, s.38

133 A. İ. Dobrosmislov, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem*, s. 220.

Birçok Rus yazar Müslümanların tabii bilimleri din ile mücadele içinde gördüklerinden, bunlara karşı olduklarını belirtir. Onlara göre, tarih bilimi de Müslüman olmayan eski ataların veya diğer halkların yaşayışlarının ve kültürlerinin gündeme gelmesine yol açacağı için Müslümanlar arasında hoş görülmezdi.¹³⁴ Türkistan'ın yerli ahalisi, şeriata bilimlerin bilimi olarak bakıyordu. Şeriatın insanın kafasında doğan her soruya cevap verebileceği düşünülüyordu. Böylece dünyevi bilimler otomatik olarak gerekliliklerini kaybetmiş oluyorlardı. Nalivkin'in ifadesi ile din bilimi burada tamamen skolastik bir dogmaya dönüşmüştü.¹³⁵

Yine Nalivkin'e göre anlamsız ve beceriksiz bir taklitçilikten başka hiçbir şey yoktu. Burada yeni hiçbir şey üretilmiyordu. Çünkü eski zamanlarda her şeyin tamamlandığı, günümüzde de her şeyin eskiden yapıldığı gibi yapılması gerektiği anlayışı yerleşmişti. Müslümanlığın güçlü dönemlerindeki uygulamalar ne eleştirilebilir ne de bunlardan şüphe edilebilirdi.¹³⁶ Kerenkiy de benzer görüşü savunmakta ve "Türkistan'da ulema arasındaki hâkim görüşün bütün bilimlerin Şeriat tarafından kapsandığı ve gerçeğin peşindeki bütün arayışların bittiği" şeklinde olduğunu ve "Şeriatın hiçbir araştırmaya veya eleştiriye tabi tutulmadığını" ifade etmektedir.¹³⁷

Türkistan'da hâkim olan bu düşünce, medresenin donup kalmasına ve kendini yenileyemeyerek çağa ayak uyduramamasına yol açmıştı. Medresede de dünyevi ilimlerin yeri çok sınırlıydı. Müslüman toplumunun orta ve yüksek eğitim kurumu olan medreseden dünyevi bilimler dışlanınca, toplum da gelişen dünyadan kendini soyutlamış oluyordu. Medresenin öğretim planları ve kitapları yüzyıllardır değişmiyordu. Oysaki İslami bilimler açısından da olsa, çağın yeni ihtiyaçlarına uygun yeni fikirlerin ve yorumların üretilmesi gerekmektedir. Medrese kendi kendini yenileme ve geliştirme gücünü kaybetmiş, eski ritüelleri sadece ezberci ve mekanik bir mantıkla tekrarlayan, araştırmaya kuşkuyla yaklaşan bir yapıda idi. Toplumun yaşayış dinamiklerinin oluşturulmasında Rus işgaline kadar medreseler birinci derecede etkili idi. Eskiden beri süregelen hayat değişmediği için, medresede de değişim ihtiyacı hissedilmiyordu. İşgalle birlikte gelişen kendini koruma duygusu, daha fazla içine kapanmaya yol açmıştı. Müslümanlığın en iyi şekilde yaşatılması ve yeni nesillere aktarılması ancak mevcut yapının en iyi şekilde muhafazası ile mümkün görülüyordu.

Nalivkin ve diğer Rus aydınların görüşleri abartılı bulunabilir veya kuşkuyla karşılanabilir; fakat Cedit basınının doğması ile ileri gelen birçok Ceditçi de aynı hususları dile getirmiştir. Türkistan, Orta Çağ'da Avrupa'nın içinde olduğu duruma yakın bir durumda idi. Akılcı düşünce bir kenara bırakılmıştı. Eski "ihtişamlı günlerin" özlemi var olsa da, o günlere yeniden ulaşmak için yapılanlar eski adet,

134 M. Mihailov, "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", *Türkistanskiye Vedemosti*, 41, 16 Ekim 1884.

135 V. P. Nalivkin, "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", s. 124.

136 A.g.e., s. 124.

137 F. M. Kerenskiy, "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", s. 27.

gelenek ve uygulamaların hiçbir akli unsur gözetmeden devam ettirilmesinin ötesine geçemiyordu. Hurafe neredeyse toplumun her kesimine hâkim vaziyette idi.¹³⁸ Bunun için Türkistan'da oluşan içine kapalı toplum, kendi dışındaki her türlü gelişmeye karşı direnç göstererek, eskiden taşıdığı değerleri sadece şekilci ve taklitçi bir anlayışla devam ettirmeye çalışıyor, arka planda yatan içeriği anlamadan reddediyordu. Nevzat Kösoğlu'nun belirttiği kültürel soğumanın¹³⁹ tam bir örneği 19. yüzyıl Türkistan'ında yaşanıyordu. Kültür üretim gücünü, yani yaratıcılığını kaybetmişti. "İhtişamlı günlerde" dış dünyayla ilişki kapıları son derece açık tutulmuş ve topluluğun çıkarları doğrultusunda yerel kültür ile dış dünya arasında etkileşim kaçınılmaz görülmüşken, artık dış dünyadan gelen her unsur olumsuz görülüyor ve yerel kültür canlılığını kaybettiği için, "dış tehdit"ten korunmanın tek yolunun dış dünyaya kapıları kapatmak olduğu düşünülüyordu. Bu anlayış belki toplumu bir süre dış tehlikelerden ve kendi kültürel dinamiklerinden uzaklaşmaktan koruduysa da, Rus işgalinden koruyamamıştı. Rus işgalinin temel sebebi, toplumun içine kapanarak dış dünyadaki gelişmelere uzak kalması idi. Toplumdaki bu gerileme işgal ile birlikte herkesin hissedebileceği nitelikte açığa çıktı. İşgalin nedenleri önce toplumun önde gelen kişileri tarafından sorgulanmaya başlandı. Süreç içinde ortaya çıkan aydın sınıfı kendini Cedit hareketi ile ifade etti. Cedit hareketi hem Rus işgaline hem de Rusya'daki Türk toplumunun o zaman içinde bulunduğu duruma karşı verilmiş bir cevaptı. Bu şartlar, süreç içinde "öncü aydın kuşağı" yoluyla toplumun kendini gözden geçirerek, sorgulamasına yol açacak ve yüzyıllar içinde kemikleşmiş geleneklere sahip kurumlar tartışılmaya başlanacaktı.

KAYNAKÇA

- Abdullaev, Yoldaş, *Eski Mektebde Hat-Savad Orgatış*, (Taşkent: 1960).
- Abdurauf Fitrat, "Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktablari Hususida Kilgan Munazarasi", *Abdurauf Fitrat Tanlangan Eserler*, (Haz. Hamidulla Baltabaev), (Taşkent: Ma'naviyot, 2000).
- Abdurauf Fitrat, "Hind Seyyahı Beyanati", *Abdurauf Fitrat Tanlangan Eserler*, (Haz. Hamidulla Baltabaev), (Taşkent: Ma'naviyot, 2000).
- Abdurauf Fitrat, *Buhara'da Ceditcilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, (Haz. Seyfettin Erşahin), (Ankara: 2000).
- Ayni, Sadrettin, *Eski Mektep*, (Taşkent: 1988).
- Aytbayeva, G., "Mektebi İ Medrese V Politike Rossiyskogo Gosudartsva V Kazakhstane V 20 Veke", *Evraziyskoe Soobşestvo*, 2004, Sayı: 45.
- Bartold, V. V., "Şkoli", *Akademik Bartold Soçineniya*, LI, (L), (Moskova, 1963).
- Bendrikov, Kiriak, *Çerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestane (1865-1917)*, (Moskova: Izd-vo Akademii Pedagog. Nauk RSFSR, 1960).
- Bıçakçı, Ahmet Salih, *Bukharans Madrassahs: Usul-i Kadim*, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, (Haz. Timur Kocaoğlu), (Hollanda: SOTA Yayınları, 2001).
- Bobrovnikov, N. A., *Russko-Tuzemniya Uçilişa, Mektebi İ Medresi Sredney Azii (Puteviya Zametki)*, (S. Petersburg: Senatskaia Tip., 1913).

- Bobrovnikov, N. A., "Sovremennoe Polojenie Uçebnogo Delo U İnorodçeskih Plemen Vostoçnoy Rossiyi", *JMNP*, Cilt: 69, Sayı: 5, 1917.
- Bonvalot, Gabriel, *Esir Yurt Orta Asya'dan*, (Çev. M. Reşat Uzmen), (İstanbul: Tercüman Yayınları).
- D'encausse, Helene Carrère, "Tsarist Educational Policy in Turkestan 1867-1917", *Central Asian Review*, Cilt: 4, Sayı: 1, 1963.
- Dobrosmslov, İ., *Taşkent V Proşlom İ Nastoyaşem*, (Taşkent: 1912)
- Duhovskiy, S. M., *İslam v Turkestane (Vsepoddaneuşiy Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Duhovskogo)*, (Taşkent: 1899).
- Hasanbayeva, O., C. & Hasanbayev, H. Hamidov, *Pedagogika Tarihi*, (Taşkent: 1997).
- Hayit, Baymirza, *Türkistan'da Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987).
- Kerenskiy, F.M., "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", *Jurnal Ministerstvo Narodnogo Obrazovaniya*, 234, Kasım 1892.
- Kocaoğlu, Timur, "Türkistan'da Cedit Okulları", *Hür Türkistan İçin (İstiklalci Gazete)*, Cilt: 2, Sayı: 6, 15 Mayıs 1976.
- Kösoğlu, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, (İstanbul: Ötügen, 1991).
- Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", *Dil Tarihi Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 3-4, 1966.
- Meakin, Annette M. B., *In Russian Turkestan: A Garden Of Asia And Its People*, (New York: George Allen, 1915).
- Medlin, William K., William M. Cave, Finley Carpenter, *Education And Development in Central Asia*, (Leiden: Brill, 1971)
- Mihailov, M., "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", *Turkistanskiye Vedemosti*, 41, Taşkent, 16 Ekim 1884.
- Nalivkin, V.P., "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", *Turkistanskiye Vedemosti*, 2, Taşkent, 8 Ağustos 1889.
- Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, Proizvedyonnyy Po Veliçayşemu Povelniyu Senatorom Gofmeyerom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo), (St. Petersburg: Senatskaia Tip., 1910).
- Öcmda (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi) Fond I, Opis. 27, Delo. 32, List. 6 Ob.
- Öcmda (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi) Fond. 1009, Opis. 1, Delo. 90, List 48.
- Rorlich, Ayşe Azade, *Volga Tatarları*, (İstanbul: İletişim, 2000).
- Saljanova, Gülnara, *Turkistanda Okitish-Marifaçilik Ocakları, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (Xlx. Asr Ahiri - Xx. Asr Başları)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taşkent, 1997.
- Schuyler, Eugene, *Türkistan Seyahatnamesi*, (Çev.: Kolağası Ahmed, Yayına Hazırlayanlar: Ali Ahmetoğlu-Kemal Özcan, İshak Keskin), (İstanbul: TATAV Vakfı, 2003).
- Smirnov, "Po Voprosu O Şkolnom Obrazovaniı İnorodtsev Musulman", *Jurnal Ministerstvo Narodnogo Obrazovaniya*, 7, 1882.
- Wambery, Arminius, *Bir Sahite Dervişin Orta Asya Gezisi*, (Haz.: N. Ahmet Özalp), (İstanbul: Ses Yayınları, 1993).
- Yarkin, İbrahim, "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", *Türk Kültürü*, Sayı: 18, 1964.
- Zaripova, R. A., *İzuçeniye İnostrannih Yazıkov V Turkestane (1865-1924)*, (Nukus: Karakalpakia, 1971).
- Zenkovskiy Sergey A., *Rusya'da Türkcüülük ve İslam*, (Ankara: Günce Yayıncılık, 2000).